

MEDELTIDSARKEOLOGISKA FÖRENINGEN (META)

Kraftstorg 1

223 50 LUND

META

3 - 4

1981

cww-81

"Bryt agrarkrisen inom arkeologien"
- så lydde ett upprop i META 79:1.
Vi har för detta nummer av META valt just den medeltida agrar bebyggelsen som objekt. Detta behöver väl egentligen inte motiveras. Alla är vi ju medvetna om det forskningsmässigt orimliga med, att det inom medeltidsarkeologien ägnas en så oproportionerligt stor del av våra krafter och resurser åt de urbana förhållandena. Så starkt präglad som det medeltida samhället var av sin agrara bas, måste det anses i högsta grad motiverat för medeltidsarkeologer att ägan sig åt landsbygdens fysiska kvarlevor.

Vi valde två vägar i vår strävan att "bryta agrarkrisen". En enkät sammanställdes, vilken riktade sig till rikets länsantikvarier för att få deras syn på de medeltida bytomterna som antikvariska objekt. Enkäten presenteras sist i detta block om agrar medeltidsarkeologi.

Den andra vägen ledde oss till att publicera en rad presentationer med anknytning till ämnet.

Ronnie Jensen presenterar en fornminnesinventarens syn på de under medeltid och nyare tid övergivna bytomterna. Den katalog som avslutar artikeln visar storleken av det material som kan göras tillgängligt för forskningen.

Sigge Rahmqvist presenterar en annan mycket rik källa till kunskap om medeltidens agrara förhållanden. Kanske är detta material inte tillräckligt känt

i antikvariska kretsar; det är i alla fall ett intryck enkätsvaren ger.

Det relativt nystartade mångdisciplinära "Barknäve-projektet" omfattar visserligen en lång tidsperiod, men kommer säkerligen att ge viktiga bidrag till just kännedomen om det medeltida kulturlandskapet. Detta inte minst genom att den långa agrarhistoriska forskningstraditionen bland stockholmska kulturgeografer där kommer att präglas arbetet. Projektet presenteras här i META av dess ledare Ulf Sporrang samt av Anders Broberg, som står för det arkeologiska delprojektet.

Malmöregionen är sannolikt det område i Sverige där man idag kommit längst vad gäller agrar medeltidsarkeologi över en större sammanhängande yta. Därför känns det som META-redaktör angeläget att låta presentera denna verksamhet. Sven Rosborn, Ingmar Billberg och Anders Reisnert skriver om detta.

Debatten om borgar, lerbottnar och om den historiska arkeologien fortsätter i detta nummer. Sven Rosborns kritiska granskning av "Ystadprojektets" målsättning och möjligheter var ursprungligen en avslutning på bidraget från Malmö museum, men vi fann den tillräckligt provokativ och metodiskt viktig för att placeras i debattkolumnen.

Vi har slutligen infört en kolumn av lättare slag: "Vad är det här då?!" Anders Ödman presenterar ett föremål som trotsat helgeandsholmsgrävvarnas

tolkning. Redaktionen utlovar varken klockradio eller T-shirt till insändaren av först öppnade rätta svar.

META:s Stockholmsredaktion

Marietta Douglas Lars Ersgård
Henrik Klackenbergs Kenneth Svensson
Anders Ödman

LUNDAREDAKTIONELLT

Vi har hamnat i tidskriftsutgivarens förbannelse - förseningen. Detta dubbelnummers digra innehåll - i huvudsak producerat från Stockholm - hoppas vi dock i någon mån ska förlika våra medlemmar med situationen. Det är dock naturligtvis av vikt att vi så snart som möjligt kommer i takt igen.

En ny årgång står för dörren. Kostnadsläget - inte minst förvärrat av den svenske postgeneralen Rainers "förenklingar" tvingar oss att höja medlemsavgiften för 1982 till kr 40:-. Vi hoppas att det ska räcka.

Ny styrelse - redaktion ska väljas vid årsmötet den 23 februari 1982 kl. 13.15. Plats: Auditoriet, Kulturen, Lund. Nya friska krafter behövs. Kom till årsmötet och delta i beslutsprocessen.

Glöm ej att förnya Ditt medlemskap!

Vänligen

Anders Andréns Axel Christophersen
Lars Redin Claes Wahlöös
Anders Wihlborg

Styrelse - redaktion

POSTGIROT SVERIGE		Mottagardel	INBETALNING / GIRERING A		Antedel	2.01
Till postgirokonto/personkonto nr		A	Till postgirokonto/personkonto nr		Avgift	
45 32 11 - 5			45 32 11 - 5		Kassa	
Meddelande till betalningsmottagaren			Betalningsmottagare (endast namn)			
Medlemsavg. 1982			Medeltidsarkeologiska			
Avärdare (namn och postadress)			Föreningen			
N.N			Avärdare (namn och postadress)			
med Bostad			N.N			
och Hemort			OSV...			
Svenska kronor öre			OSV.....			
40 -			Eget kontorr vid girering I Underskrift vid girering från			
		Svenska kronor öre				
		40 -				

ÖVERGIVNA BY- OCH GÅRDSTOMTER - UR ETT UPPLÄNDSKT PERSPEKTIV

1. FORNLÄMNINGSBEGREPPET

Riksantikvarieämbetets (Raä) fornminnesinventeringar för den ekonomiska kartan tog sin början på Gotland år 1938. Denna förstagångsinventering avslutades först år 1977 i Bohuslän. Under denna tidrymd av närmare 40 år har fornlämningsbegreppet successivt förändrats, fördjupats och även utökats till nya kategorier av kulturlämningar (Selinge 1974, Winberg 1978).

Trenden är att lagskyddet inte minst hos de kulturminnesvårdande myndigheterna, alltmer har kommit att, förutom "traditionella" typer av fornlämningar såsom gravfält, runstenar, hållristningar etc, även omfatta lämningar av funktionell art, som mera direkt kan ge oss en bild av socio-ekonomiska förhållanden och även kunskaper om samhällsstrukturen i övrigt. Förutom de rena bevarande- och vårdaspekterna har även dessa lämningar givetvis ett stort värde inom forskningen exempelvis genom att de kan utnyttjas i system-teoretiska förklaringsmodeller för att därigenom försöka nå fram till förändringsprocesser och dessas orsaker inom tidigare samhällen.

Funktionella lämningar kan vara fossila odlingsspår i form av åkerterrasser, ryggade åkrar, parcellerade åkrar etc; kommunikationslämningar i form av hållvägar, runstensvägar etc; lämningar efter äldre arbetsplatser såsom järnframställningsplatser av lågteknisk typ och lämningar efter bergshantering, t ex hyttplatser och gruvor.

Trenden är även att kulturlämningar av senare datum alltmer uppmärksammas, och i vissa fall även upptas som fasta fornlämningar på den ekonomiska kartan. Flera sådana typobjekt återfinns i ovan

anförda exempel. Till dessa ansluter sig även milstolpar, våghållningsstenar, vissa värdefulla stenalvsbroar m m, som redan tidigare i stor utsträckning registrerats.

2. REVIDERINGSPROGRAMMET

I samband med att revideringen av den ekonomiska kartan skulle påbörjas i Kalmar län 1974 antog Raä:s Sektion för fornminnesinventering (Df) ett revideringsprogram. Anledningen till att ett sådant upprättades varvid en översyn av fornlämningsbegreppet aktualiserades, var just insikten om att det senare ej är statistiskt utan ständigt utvecklas och omformas i takt med samhällets krav och värderingar. Utgångspunkten var dock att hävda fornlämningsbegreppet utifrån fornminneslagens §2 och därmed sammanhängande möjligheter till redovisning av fast fornlämning på den ekonomiska kartan.

I revideringsprogrammet beslutades bl a att "övergivna, ålderdomliga by- och gårdsplatser" skulle redovisas i fältmaterialet med en generell R-märkning - alternativt (R) om begränsningar ej kan fastställas - samt i förekommande fall med namnredovisning.

Detta var emellertid inte någon helt ny problematik för Df. Redan under slutet av 1960-talet gjordes systematiska efterforskningsfält av sk ödesbölen, främst i Jämtland i samband med förstagångsinventeringen av landskapet (Selinge 1972). Ödesbölena i Jämtland utgörs som bekant av senmedeltida ödegårdar oftast i perifera lägen i förhållande till de sedan förhistorisk tid agrariskt väl utvecklade huvudbygderna. De

formelement som idag framträder synliga för ögat utgörs nästan uteslutande av fossil åkermark, i regel bestående av åkerytor med väl markerade odlingsterrasser. I några fall har dock spår av bebyggelsen i form av husgrunder och källargropar kunnat iakttagas i terrängen i anslutning till den fossila åkermarken (Selinge 1972).

3. REVIDERINGEN I UPPLAND

Raä:s fornminnesinventeringar för den ekonomiska kartans revidering i Uppland påbörjades 1976 och kommer att avslutas 1981. Revideringsområdet omfattar större delen av den förhistoriska bygden. Norra Uppland har emellertid ej blivit föremål för Raä:s revidering p g a att Lantmäteriverket (LMV) har valt att här endast göra en byråmässig revidering av kartmaterialet. De oinventerade delarna är belägna norr om en linje, som går genom bl a följande socknar: Tärna - Vittinge - Harbo - Vendel - Morkarla - Harg - Gräsö.

I Uppland, där revideringen påbörjades 1976, kom Df att systematiskt uppsöka "övergivna, ålderdomliga by- och gårdsplatser", ävensom delvis i Kalmar län och i Östergötland. Det avgjordes att den skyddsvärda bebyggelsen skulle utgöras av övergivna primärenheter, vilka kunde förmodas ha sitt ursprung i yngre järnålder eller medeltid. Med primärenheter avsågs här främst de självbärande brukningsenheter, vilka utgjorde ett led i den bebyggelse- och befolkningsexpansion, som tog sin början under yngre järnålder, en process som fortsatte in i medeltid och i Norrland också långt in i nyare tid. Denna tidigmedeltida expansion innebar både en förtätning och en utbredning av den agrara bygden. Främst fick processen karaktären av från större moderbyar avgärda bebyggelse i randzonerna och i skogsbygderna i förhållande till den fasta, väl utvecklade bondebygden.

Praxis blev de första åren att den övergivna bebyggelsen på den ekonomiska kartan markerades med R och försågs med upplysningskriften Bebyggelseämningar och i vissa fall åtföljt av namn. Nuvarande praxis innebär att namn och upplysningskrift har sammanslagits till en ny upplysningskrift, där bebyggelsenamnet ingår enligt följande exempel:

Väsby gamla tomt.
I början på 1980 gjorde dessutom Df den bedömningen att alla övergivna bebyggelseplatser, även torp och andra icke-primära enheter, som finns skriftligt belagda under 1500-talet eller tidigare kan R-markeras och förses med upplysningskrift.

4. ÖDELÄGGELSEPROBLEMATIKEN

Anledningarna till att en bebyggelse överges kan vara många och skiftande. Övergivande av bebyggelse har givetvis alltid varit en faktor att räkna med under alla tider och inom alla samhällen. Det finns dock avsnitt i den historiska samhällsprocessen då bebyggelse regressionen har varit kraftigare och satt djupare spår i samhället och i kulturlandskapet än normalt och där djupgående innovationer och förändringar i samhällsstrukturen ibland i kombination med klimatförändringar eller sjukdoms-epidemier etc har varit de drivande krafterna. Vad gäller historisk tid kan några av dessa förändringsprocesser i den agrara bebyggelsestrukturen sammanfattas enligt följande:

4.1 Senmedeltida bebyggelse regression

En viss bebyggelse regression under senmedeltid kan skönjas i det medeltida skriftliga källmaterialet. Denna regres-

sion, som bla resulterade i ödegårdar, har varit av olika omfattning, intensitet och utsträckning över tiden inom olika delar av Skandinavien. Den största omfattningen fick till synes regressionen i Norge (Sandnes och Salvesen 1978). Enligt Sandnes och Salvesen, vilka deltar i Det nordiska ödegårdsprojektet, skall den traditionella förklaringen att digerdöden med efterföljande pestsjukdomar orsakat en betydande befolkningsminskning och därefter störd reproduktion, vara huvudorsaken till ödegårdsprocessen i Norge. Bidragande orsaker kan ha varit en klimatförsämring som främst drabbat känsliga marginalområden och även socio-ekonomiska förändringar: en omläggning av gårdsdriften från en intensiv spannmålsodling till en kombination av odling och ökad boskapsskötsel, ett extensivt utnyttjande av betes- och slåttermarker. Härmed konserverades och förstärktes ödesgårdsprocessen (Sandnes och Salvesen 1978, s 165 ff).

I Danmark kan en omläggning av den agrara produktionen från storgårdsdrift till landbosystem ha spelat en viss roll. Omläggningen kan dock ha initierats av en brist på arbetskraft som en följd av den senmedeltida agrarkrisen (Christensen 1964, Ulsig 1968 s 19ff, s 117ff. Denna process kan emellertid inte ha fått lika stora dimensioner och ägt samma aktualitet i Sverige eftersom storgårdsystem motsvarande de danska förhållandena inte existerade i samma utsträckning i Sverige vid denna tid möjligen med undantag av Skokloster (Lindkvist 1979, s 37 ff).

Forskningar inom utvalda undersökningsområden, inte minst inom ramen för Det nordiska ödegårdsprojektet, ger vid handen att utvecklingen har gestaltat sig olika och med delvis olikartade förutsättningar i ifrågavarande områden: sålunda har en ödeläggelseprocent på 50-70% framtagits för Norge med kraftiga

lokala variationer (Sandnes och Salvesen 1978); ca 40% för norra Småland där ödegårdarna representerar en typisk ensamgårdsstruktur; i delar av Värmland 16-21% (Österberg 1977) samt i västra Närke 5-11%. I Närke ingick 2/3 av de ödelagda gårdarna i byar under det att 1/3 utgjordes av ensamgårdar. Endast ett belagt fall finns här på en helt ödelagd by (Brunius 1980, s 71). För Jämtlands del har Salvesen fått fram en genomsnittssiffra på drygt 36% (Salvesen 1976). Ödeläggelsen synes ha ägt den största omfattningen strax före mitten av 1400-talet, varefter den avtog för att i det närmaste upphöra i början av 1500-talet (Dybdahl 1972b, s 69, Sandnes och Salvesen 1978 s 160)

En viss bebyggelseregression kan även spåras i det kamerala materialet för Upplands del. Ett flertal medeltida övergivna enheter har framkommit som ett led i de forskningar i det skriftliga medeltida och 1500-talsmaterialet, som projektet Det medeltida Sverige (DMS) bedriver (DMS 1:1 1972, DMS 1:4 1974).

Ett uppländskt exempel på ett konkret forskningsobjekt inom denna sektor var det s k Lingnåreprojektet, vilket kan ses som ett samvetenskapligt projekt främst mellan historiker (DMS) och kulturgeografer från Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet (Dahlbäck m fl 1973).

Forskningen rörande den senmedeltida ödegårdsprocessen har hittills främst givit bidrag i form av lokala eller regionala översikter. Många frågor väntar ännu på svar och åtskilliga problem återstår att lösa. Inte minst gäller detta frågorna om regressionens omfattning kvantitativt sett och hur denna har fördelat sig regionalt.

4.2 Säteri-epoken

Under 1600-talet ökade adelns gods-
innehav markant i samband med en
gentemot denna gynnsam donations-
och förläningspolitik från kronans sida.
Adeln hade då även stärkt sin makt i
riksdagen genom tillkomsten av Riddar-
huset och upprättandet av riddarhusord-
ningen 1626. Godsinnehavet utökades
och säterierna uppbyggdes ofta genom
införlivandet av bondbyars markinnehav
samt avhysning av många av dessa byar.
Bytomterna kom härmed att läggas öde.

Åtskilliga av de i Uppland R-märkerade
bebyggelselämningarna utgör sådana
fall (se nedanstående tabellariska för-
teckning). Byn Memminges övergivna
tomt (Raå nr 569) i Rasbo sn utgör ett
exempel på hur en bebyggelseplats
funktioner ibland successivt fick ge
vika. Memminge, som visserligen
omnämns som sätesgård redan på 1300-
talet, övergavs förmodligen successivt
från omkring 1570-talet efter det att ett
mångårdskomplex i säteristil med namnet
Älvgärde hade anlagts öster om
Memminge på andra sidan den smala
dalgången. Älvgärde var ursprungligen
ett torp under Memminge, men fick lå-
na ut sitt namn åt det nyanlagda säteriet.
Härefter kvarstod dock och användes
fortfarande vissa ekonomibyggnader på
den gamla bytomten med oförändrad
funktion varefter även dessa sedermera
övergavs eller flyttades till det nya Älv-
gärde (muntliga uppgifter S Rahmquist,
DMS).

4.3 Laga skiftet

Laga skiftet stadfästes 1827 och genom-
fördes i Uppland till större delen under
andra hälften av 1800-talet. I åtskilliga
fall förlorade bytomterna delvis sin
ursprungliga karaktär av tät bykärna,
då ofta flera gårdar flyttades ut till mer
perifera lägen. I en del fall, främst be-
träffande de mindre byarna, blev kanske

endast en eller annan gård kvar på den
gamla tomten. I några av dessa senare
fall har av olika skäl den kvarvarande
gården (eller gårdarna) senare övergivi-
vits. Laga skiftet kom således att på-
verka den ursprungliga bebyggelsebilden
på ett tämligen markant sätt.

De mest påtagliga effekterna fick laga
skiftet i slättbygderna i västra och cen-
trala Uppland där de största byarna
finns. Här berördes 30-39% av gårdarna
under det att effekterna blev något mind-
re dramatiska i det mer småskurna, ku-
perade Roslagen och angränsande om-
råden i östra Uppland (Norborg 1973).

4.4 Sentida ödeläggelse

Under 1900-talet och inte minst under
dess mellersta och senare hälft har ett
flertal bebyggelseenheter övergivits
belägna på marker som numera ägs av
kapitalstarka uppköpare, oftast stora
skogsbolag eller bruk. Dessa bolag har
låtitt ödelägga bebyggelse, som i regel
är belägen i perifera lägen inom sock-
nen i anslutning till stora skogsmarker.
Bebyggelsen har ibland medeltida ur-
sprung och har då i regel haft karaktä-
ren av ensamgårdar eller mindre byar.
Exempel på dylika ödetomter, av vilka
en del nu är skogsplanterade, är Bock-
bo, Dammboda, Gustensbo och (Stora)
Holvarby i Tensta sn, Uppland (se vi-
dare nedanstående förteckning).

Under de senaste decennierna har åts-
skilliga bytomter belägna i anslutning
till expanderande städer och tätorter
övergivits till sin primära, agrara
funktion och exploaterats för bostads-
ändamål. Ett visst antal sådana bytom-
ter är för alltid tillspillogivna. Exem-
pel finns dock på hur några få bytomter
delvis har undergått arkeologiska under-
sökningar. Ett av de färskaste exem-
plen är Smedby intill Norrköping (se
vidare kap 5.5).

5. ÖVERGIVEN BEBYGGELSE - DISKUSSION

5.1 Definitioner

Enligt Sandnes innebär begreppet ödegård att gården skall ha upphört att drivas som en självständig brukningsenhet under så lång tid att förhållandet upplevs som mer än tillfälligt. Sin funktion som en självständig brukningsenhet har en gård förlorat som ej längre bebos eller som ej längre brukas av de som bor där (Sandnes 1971, s 107).

En ödeläggelse kan ha olika karaktär. För det första kan man tala om dels en total ödeläggelse där en sluten, funktionellt sammanhängande bebyggelse helt överges tillsammans med brukningsytorna, dels en partiell ödeläggelse där minst en gård är övergiven men där en eller flera gårdar kvarliggjer. Man bör även skilja på en permanent och en temporär ödeläggelse. Slutligen kan man tala om dels en demografisk ödeläggelse varmed menas att bebyggelseplatsen är avfolkad men att brukningsytorna eller delar av dessa fortfarande utnyttjas av en eller flera näraliggande brukningsenheter; dels en ekonomisk ödeläggelse där såväl bebyggelseplatsen som anslutande brukningsytor är övergivna (Sandnes och Salvesen 1978, s 32).

För att en bebyggelseplats en fornminneslagen skall kunna betraktas som övergiven erfordras att samtliga brukningsenheter (gårdar), som är belägna på bytomten skall vara övergivna och då framför allt till sin primära agrara funktion. En bytomt på vilken ett sekundärt uppfört fritidshus är beläget men där den gamla bebyggelsen är borta, bör således ändå kunna betraktas som en fast fornlämning, dels p g a sitt innehåll av äldre kulturlager och dels p g a att bytomtens funktion som centralpunkt för en eller flera agrara brukningsenheter ej längre föreligger.

Gränsfall finns emellertid. På en del bytomter kan en gård ligga i ett sådant terrängmässigt läge att gårdens placering bör vara sekundär i förhållande till den äldre, egentliga bytomten. Dessa förhållanden kan ibland verifieras vid studier av äldre lantmäterikartor.

NYLÄMNING

5.2 Äldsta belägg och lokalisering

För att få fram tidigt övergiven bebyggelse används olika medeltida handlingar. Några av de viktigaste för Upplands del är Diplomatarium Suecanum, Svenskt diplomatarium fr o m 1401, Riksarkivets pergaments- och pappersbrev, handlingar rörande Uppsala domkyrka m fl. Beträffande 1500-talsmaterialiet är det främst de kamerala jordeböckerna, som är relevanta i detta sammanhang.

Forskning som bl a omfattar denna sektor bedrivs för närvarande inom projektet Det medeltida Sverige (DMS), där hittills två volymer för Uppland föreligger: Norra Roden (DMS 1:1, 1972) och Tiundaland (DMS 1:4, 1974). Sektionen för fornminnesinventering (Df) har under de år då revideringen i Uppland har pågått haft ett givande samarbete med DMS. Sigurd Rahmquist och andra på DMS har välvilligt låtit Df ta del av under arbete varande material, vilket har varit till stor hjälp vid Df:s inventeringar. Även Ortnamnsarkivet i Uppsala (OAU) har lämnat Df värdefulla uppgifter främst beträffande äldre belägg.

Genom att studera det äldre kartmaterialiet kan värdefulla uppgifter framkomma som berör försvunnen bebyggelse.

Det viktigaste kartmaterialet är här givetvis de äldre lantmäterikartorna, i synnerhet då 1600-talskartorna och storskifteskartorna från 1700-talet. Inom detta område har Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet och för Upplands del inte minst Ulf Sporrang gjort omfattande studier av det äldre kartmaterialet.

Även Ekonomiska kartverkets kartor, de så kallade häradskartorna från 1860-talet och fram till 1910-talet, har visat sig vara synnerligen användbara. Dessutom kan man stundtals se indikationer på övergiven bebyggelse direkt på den ekonomiska kartan från 1950-talet, vilken ju är den som nu har blivit föremål för revidering. På dessa kartor kan det exempelvis finnas jordregisternamn som ej kan knytas till befintlig bebyggelse och som då kan indikera ett tidigare övergivande. Även andra namn på den ekonomiska kartan kan indikera försvunnen bebyggelse, exempelvis Kyttingebacken i Tuna socken, Årstahagen och Tomtkullhagen i Tensta socken, Tomten i Vaksala socken osv.

Den slutgiltiga lägesbestämningen sker givetvis i samband med fältreko- no- cering.

5.3 Avgränsning i terrängen

Angående problemet hur en övergiven bytomt bör avgränsas terrängmässigt kan återigen hänvisas till betydelsen av de äldre lantmäterikartorna, där bytomtens form och utsträckning ofta nöjaktigt kan framgå. I kombination med det äldre kartmaterialet är terränggranskning, där iakttagelser görs av de på platsen synliga bebyggelse lämningarna och de i anslutning till dessa i övrigt markpåverkade ytor samt en topografisk lägesanalys, ofta tillräcklig för en acceptabel avgränsning av bytomten.

I de fall bebyggelsekriterierna är svaga eller där önskemål finns om att lokalisera äldre bebyggelseskedan på en större bytomt kan fosfatkartering ibland i kombination med provgröpar rekommenderas. Dessa senare metoder ligger dock normalt utanför Df:s arbetsramar av flera skäl, men kan generellt anses vara användbara i dessa sammanhang.

5.4 Skyddsvärda strukturer

Samtliga strukturer inom den övergivna tomtens kan anses vara skyddsvärda och betraktas som fast fornlämning enligt fornminneslagens §2. Det område som fornminnesinventeringen upptar som fast fornlämning är i regel ungefärligen den utsträckning, som bytomten har på de äldre lantmäterikartorna. I den bebyggelsehistoriska diskussionen hävdas ofta att de på 1600-talskartorna karterade bylägena i regel återspeglar de medeltida förhållandena. Även på grund av den nära kopplingen till de yngre järnåldersgravfälten och allmänna topografiska kriterier vill man se en kontinuitet åtminstone tillbaka till yngre järnålder (se exempelvis Ambrosiani 1964, Hyenstrand 1974).

Vissa begränsade flyttningar och förskjutningar får man dock räkna med i en del fall. Enligt kulturgeografisk forskning skedde en geometrisk reglering av de större byarna i slättbygd-regionerna vad gäller Uppland främst i dess centrala och västra delar under medeltiden. Denna då skapade struktur återspeglas i stort sett i 1600- och 1700-talens lantmäterikartor (Sporrong 1976, Göransson 1978).

Flertalet av de idag synliga lämningarna härrör givetvis oftast från den övergivna bebyggelsens sista funktionsperiod vid tiden för övergivandet. De strukturer på bytomten, som generellt bör äga det största preparatsvärdet är givetvis de äldre kulturlager och bebyggelsestruk-

turer, som med stor sannolikhet kan förväntas föreligga inom området. Även de sentida bebyggelseresterna har dock ett visst skyddsvärde, inte minst p g a att de utgör det sista funktionella ledet i en tidsmässigt omfattande agrart präglad bebyggelseprocess, oftast av en kontinuerlig karaktär.

5.5 Arkeologiska undersökningar i Mälardalen

Flertalet av de få arkeologiska undersökningar som har gjorts i Sverige av övergivna bytomter styrker kontinuitetsprincipen tillbaka till yngre järnålder. Här skall några exempel dras från Mälardalen: I mitten av 1970-talet blev ca 20% av Östhamra gamla tomt (Raä nr 91) i Frötuna socken söder om Norrtälje i Roslagen föremål för arkeologisk undersökning i samband med att en ny motorväg skulle byggas genom området. Totalt framkom ca 4 500 föremål, varav flertalet dock är från senare tid. Bland föremålen förekommer brynen, isläggar, sländtrissor, yxor m m. Inom ett parti av det undersökta området framkom bl a stolphål, vilka har C14-daterats till 700- och 900-tal och en stensträng som är daterad till slutet av 800-talet. Dessutom påträffades härdrester med skörbränd sten från slutet av 1000-talet, början av 1100-talet (muntliga uppgifter av B Elfstrand, Raä, Du). Utgrävningarna genomfördes av Raä:s undersökningssektion (Du).

Delar av Grånby gamla tomt och ett intill och norr därom beläget gravfält (Raä nr 58 resp nr 57, Uppsala stad) undersöktes av Raä (Du) år 1968 p g a tilltänkt exploatering av marken (Damell 1972). Området tillhörde tidigare Vaksala socken men är numera tillfört Uppsala. På en lantmäterikarta från 1600-talets första hälft (Lantmäteristyrelsens arkiv, Uppsala) framgår att Grånby by var belägen på den aktuella platsen och

att den då bestod av tre gårdar. Söder om gravfältet undersöktes ett 1000 m² stort område (Raä nr 58). Inom den undersökta ytan påträffades bl a stenrader, vilka tolkades som troliga rester av husgrunder samt 6 gropar. Intill den största gropen låg en härd och runt gropens kant framkom stora mängder keramik av vikingatida typ.

Strax norr därom undersöktes även gravfältet Raä nr 57. Här framkom ett undre gravskikt från romersk järnålder samt ett mera omfattande övre skikt med vikingatida gravar. På gravfältet fanns även ett kulturlager bestående av keramik och några härdar, som bedömdes vara äldre än de vikingatida gravarna. Inom gravfältet påträffades emellertid dessutom en sannolikt medeltida husgrund samt ett stort antal föremål från medeltid och nyare tid. Kontinuerlig bebyggelse på platsen från åtminstone vikingatid och framåt synes här föreligga.

Belagd kontinuitet från yngre järnålder och fram i nyare tid får även anses föreligga från Mesta bytomt sydväst om Eskilstuna i Södermanland, där delar av bytomten undersöktes av Du 1974 (Hemmendorf 1975 och 1980). Ytterligare ett par undersökningar från Mälardalen föreligger, som givit liknande resultat.

I Danmark startade Odense Universitet, sedermera i samarbete med Fyns Stiftsmuseum och Odense kommun, vid mitten av 1970-talet ett projekt kallat "Landsbyens opståen og udvikling på Fyn". Metodiken är dels historisk och dels arkeologisk med en del kulturgeografiska inslag. De arkeologiska undersökningarna ledes av Grøngaard Jeppesen. Jag går ej in på detta intressanta projekt här utan hänvisar till tidigare diskussioner förda i META, och till eventuella bidrag i detta nr samt till av Grøngaard Jeppesen publicerade texter rörande projektet.

6. AVSLUTNING

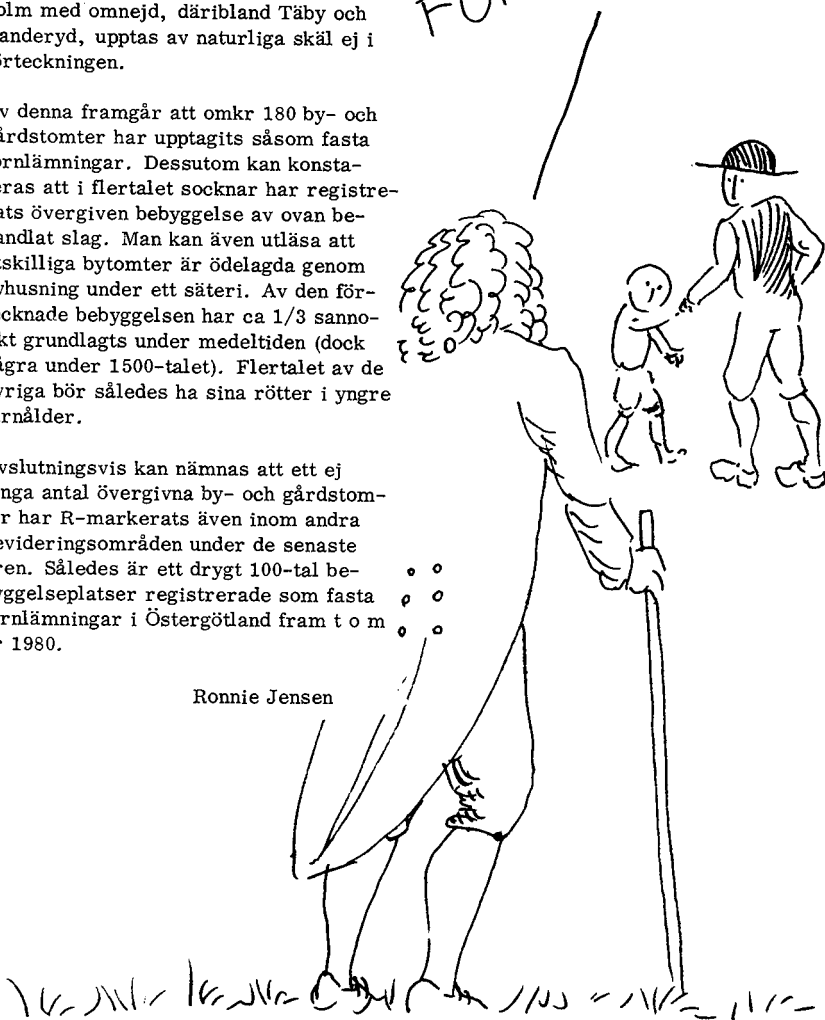
I anslutning till denna artikel publiceras nedan en tabellarisk sammanställning över de bebyggelselämningar, vilka har R- eller (R)- markerats vid Raås revideringsinventeringar för den ekonomiska kartan i Uppland under åren 1976-80. 1981 års område, som för närvarande inventeras och som bl a omfattar Stockholm med omnejd, däribland Täby och Danderyd, upptas av naturliga skäl ej i förteckningen.

Av denna framgår att omkr 180 by- och gårdstomter har upptagits såsom fasta fornlämningar. Dessutom kan konstateras att i flertalet socknar har registrerats övergiven bebyggelse av ovan behandlat slag. Man kan även utläsa att åtskilliga bytomter är ödelagda genom avhusning under ett säteri. Av den förtecknade bebyggelsen har ca 1/3 sannolikt grundlagts under medeltiden (dock några under 1500-talet). Flertalet av de övriga bör således ha sina rötter i yngre järnålder.

Avslutningsvis kan nämnas att ett ej ringa antal övergivna by- och gårdstomter har R-markerats även inom andra revideringsområden under de senaste åren. Således är ett drygt 100-tal bebyggelseplatser registrerade som fasta fornlämningar i Östergötland fram t o m år 1980.

Ronnie Jensen

IVÅG!
HÄR SKA BLI
FORNLÄMNING

UPPLAND, STOCKHOLMS LÄN

Inv.år	Socken	Raä-nr	Beb. namn	Övrigt
1978	Blidö	32	Rödlöga	gammal fiskeby i Sthlms skär-gård
1979	Bro	87	Spånga	"in spangum" 1167-85; troligen avhyst under Säbyholm i Låssa sn
"	"	145	Ullvi	"in wllawi" 1326; avhyst möjligen under Önsta el. Skällsta
"	"	190	Skysta	"in skjijstom" 1382; avhyst under Önsta
1980	Bromma	28c	Linta	
1976	Edebo	343	Sund	"i Swund" 1490
1977	Estuna	180	Tarv	avhyst under Stjärnholm
"	Frötuna	89	(Harka ?)	
"	"	91	Östhamra	arkeologiskt undersökt; avhyst under Björnö
"	"	93	Mellinge	avhyst under Mellingeholm
1978	Gottröra	63	Östra Rickeby	
1979	Haga	32	Kumla	"in Cumblum" 1304; senare torp under Torslanda
"	Håbo-Tibble	129	Tälgby	avhyst under Negelstena
"	Håtuna	137	Bjurstå	tomten flyttad vid säteribildning
"	"	163	Skällberga	"Skiedberga" 1311"; avhyst före 1860 under Nyborg
"	"	182	Övernibble (R)	äldsta belägg 1344; tomten flyttad under 1850-talet under Nyborg
1976	Häverö	261	Kimmine	bränd av ryssar 1719
1980	Järfälla	79	Henrikstorp	"Hinderstorp" 1534; under 1500-talet hemman under Görväln
"	"	97	(St)Bredgården	äldsta belägg 1538; under 1700-talet lydande under Säby
1979	"	171	Tomteberga	"Thompte" 1508?, "Tomta" 1538-42 avhyst under Jakobsberg 1600-talet, 1722 lydande till Säby
1980	"	238	Ålsta	"in olastum" 1347; 1676 under Säby
"	"	257	Kyrkbyn (R)	"Gerfelli" 1303; indrogs vid reformationen till kronan (1520-tal) 1571 under Görväln
"	"	295	Jordbro	äldsta belägg 1596; avhyst under Skälby
"	"	302	(St) Björkeby	"in birkeby" 1331; kyrkogods indraget till kronan; 1571 under Görväln
"	"	358	Håga	1538 fyra frälsegårdar; 1705 helt under Hägerstalund
"	"	359	Sten	"in stene" 1347; 1686 under Hägerstalund

Inv. år	Socken	Raä-nr	Beb. namn	Övrigt
1980	Järfälla	364	Äggelunda	äldsta belägg 1534; 1720-1857 under Hässelby
1979	Kungsängen	139	Sylta (R)	äldsta belägg 1315
"	"	148, 150-52	Tuna	" " 1307
1978	Ljusterö	10	Ösby	
"	"	12	Väsby	
1977	Lohärad	150	Östersättra	avhyst under Kristineholm 1622
1979	Lovö	102	Lunda	tomten flyttad
1979	Munsö	28	Sundby	
1977	Norrtälje	24a	Arsta	avhyst under Frötuna präst- gård
1978	Närtuna	171a+b	Uthamra	avhyst under Braheberg
"	Orkesta	25	Hyppinge?	förehistoriska husgrunder
"	"	66	Väsby	avhyst i medeltid under Lindholm
"	"	122	Ösby	" " " "
1977	Rimbo	123	Mälby	"Maedelby" 1499
"	Roslags-Bro	117	Särka	skattejord till Väsby under 1500- talet
"	"	149	Kappsta	avhyst under Värnberg slutet 1800-tal
"	"	174	Pläng	avhyst under Värnberg slutet 1800-tal
"	"	179	Rasborg	äldsta belägg (1525?), 1584; avgårda till Upplunda
"	Rådmansö	39	Sidö	lydande under Ridderholm; brann 1825
"	"	108	Sundskär	byn brändes av ryssarna 1719, varefter tomten flyttades
1978	Rö	119	Kullunge	
1977	Skederid	139	Simlunda	avhyst under Finsta
"	"	183	Kallö	"ju kalla" 1499
1979	Skånala	15	Kyssinge	"in kysinge" 1298
1980	Sollentuna	98	Viby	äldsta belägg 1299
"	"	104	Tuna	7 husgrunder undersökta 1941 och 1960, folkvandringstid - medeltid
"	"	107	Skillinge (R)	äldsta belägg 1347
"	Spånga	43	Skesta	" " 1365
"	"	222	Kymlinge	
"	"	231	Solvalla	" " 1497
"	"	235	Breda	" " 1538
"	"	247	Kolkärr	" " 1500-talet
"	"	249	Hjulsta	
"	"	266	Ärvinge	
"	"	270	Lunda	
"	"	300	Grimsta	" " 1409
1977	Söderby-Karl	191(192)	Väsby	

Inv. år	Socken	Raä-nr	Beb. namn	Övrigt
"	"	236a	Risslingby	
"	"	292(293)	"Östgårdsängen"	
"	"	296	Skarberga	nedbrunnen på 1600-talet
1978	Vallentuna	415	Sorma	
1979	Vidbo	55	Nederäng	"i nyderenghe" 1474; tomten flyttad
"	"	113	Lillbol	"kyrktorp" 1593, "Lillabolett" 1613
"	"	151a	Rickeby	"rikkaby" 1316
"	"	153	Norrby	"norby" 1311, bytomten flyttad
1980	Västra Ryd	105	Tibble	"in villa thigbijli" 1330; troligen avhyst under Granhammar
"	"	122a	Örsta	äldsta belägg 1382; avhyst troligen under Sundby
"	"	139	Fiskeby	äldsta belägg 1545; avhyst under Tranbygge
1978	Össeby-Garn	39	Svista	tomten flyttad
"	"	190	(Svista ?)	" " ?
"	"	161	(Karby ?)	" " ?
"	"	162	Sunnersta	avhyst under Karby
"	"	166	Säby	" " Husa
"	"	177	Åby	
"	"	198	-	
1979	Östuna	179	Kvallsta	"qualdastir" 1316; tomten flyttad

UPPLAND, UPPSALA LÄN

1980	Als ike	77	Nedermorga	äldsta belägg 1596; avhyst under Frederikslund
"	Altuna	247	Hässelby (R)	äldsta belägg 1370; avhyst troligen under Flosta
1978	Alunda	94	Tolvöreby	"i Tolføre bynom" 1420-40; avhyst under Ålsunda
"	"	229	Kydinge	"de Kingi", "Køngi" 1312; avhyst under Kydingeholm 1628
"	"	399	Drälinge	"de Dreglinge" 1312; ännu kvar på häradskartan 1860-talet
"	"	529	Västra Våxome	"de Vaxum" 1312
"	"	532	Häftesta	"Heptestha" 1466; utjord på 1600-talet; tidigare inom Tuna socken
1980	Biskops-Kulla	219	Kälkesta	
"	Bondkyrka	464	Hammarby	
"	Bred	235	Nisslinge (R)	äldsta belägg 1540

Inv. år	Socken	Raä-nr	Beb. namn	Övrigt
"	"	246	Korsboda	äldsta belägg 1555
1979	Bälinge	167	Vissbo	äldsta belägg 1376; öde 1509-1527; tidvis funktion som fäbod därefter
"	"	193	Åby	avhyst under Kiplingeberg
"	"	257	Kanikbo	"Kanickebodhe" 1557; torp avhyst under Åkerlädda
1980	Dalby	168	Grävsta	avhyst under Brunna
"	Enköpings-Näs	81	Skråsta	
"	"	86	Ulvsboda	
"	"	87	Svepnäs	
"	"	91	Nederby	avhyst under Nybyholm
"	"	92	Revelsta	
"	Fröslunda	64	Klista	
"	"	91	Brunna	äldsta belägg 1290-talet
"	Frösthult	115	Ekeby	äldsta belägg 1356; avhyst under Ekeborg (Revelsta ?)
1979	Funbo	124	Skällerö	"in skiaelarø" 1316; avhyst under Marielund
"	"	203	Söderby	"in sudherby" 1375; avhyst under Marielund
"	"	206	Nyby	frälsetorp 1549; avhyst under Hallkved
"	"	207	Hällby	frälsetorp 1549; avhyst under Hallkved
1978	Gamla Uppsala	207	Fullerö	frälsetorp 1540, tomten flyttad
1979	"	223	Mälby	avhyst under Björke senare hälft 1800-talet
1978	"	231	Krokeke	1540 torp under Vedergårde
1979	"	275	Gökulla (R)	revs på 1940-talet vid F 16:s utvidgning
1980	Giresta	63	Vista	
"	Gryta	151	Hemmingsbo	äldsta belägg 1550
"	Hjälsta	74	Jädra	" " 1347
"	Holm	13	Gymninge (R)	avhyst under Sjö
"	"	17	Tuna	äldsta belägg 1299; avhyst under Sjö
"	"	21	Vallby	äldsta belägg 1386; avhyst under Sjö
"	Husby-Sjutolft	86	Härvesta	avhyst under Ekolsund
"	Härkeberga	118	Markeby	
"	Järlåsa	79	Harsbo	"Haraldsböle" 1409; obebyggt på häradskartan 1860
1979	Kalmar	79	Broby	sannolikt avhyst under Eneby
"	Knivsta	158	Säby	sista gården, Fiskvik, brann 1901 avhyst under Nor
1980	Kulla	26	Landersta	äldsta belägg 1310

Inv. år	Socken	Raä-nr	Beb. namn	Övrigt
"	"	27	Fänsberga	äldsta belägg 1475
1978	Lena	183	Salsta	"in sialastum" 1301; "Sahlsta Gambla Tomt" på lantm. karta 1710; avhyst under Salsta slott lagt under Edshammar 1910, revs 1945
"	"	218	Björk	"Skerppetompha" 1479; revs omkring 1900, troligen lagt under Brunna
"	"	286	Skärtomt	"Kuddebo" 1540, "Alleberge" 1567
"	"	297	Alberga	frälsetorp 1641, kyrkohemman 1680
1980	Löt	46	Vreta	övergavs successivt fr o m ca 1700, under Älvgärde (fd torp under Memminge)
"	"	57	Söderby (R)	avhyst under Frötuna
"	Nysätra	123	Långrum	" " "
1979	Rasbo	569	Memminge	" " "
"	"	591	Dyan	äldsta belägg 1407
"	"	608	Stymninge	äldsta belägg 1539; avhyst under Eklunda
"	"	611	Västlöt	ödetorp 1444, återupptaget senare övergivet på 1940-talet
1978	Rasbokil	187	Kölinge	"i Orraslaetto" 1391
1980	Simtuna	200	Vänögla	frälsetorp 1548
1979	Skuttunge	164	St Bröstgång	"i Randstadh om med hyttone", bebyggelse vid Ransta hytta; övergivet 1951
"	"	169	Hårsläta	"Anderstom" 1423
"	"	194	Gundbo	"Stenby" (1337 ?), 1529
"	"	204	Norra Ransta	"i Samboda" 1529
1980	Sparrsätra	180a	Andersta	tomten flyttad vid säteribildning
1978	Stavby	128	Stenbyn	"i Kerlinge myre" 1492, "Söderekeringemyra" 1542
"	"	135	Sandbol	"i Kerlinge myre" 1492
1980	Svinnegarn		Haga	"Norra Keringemyra" 1543
"	Teda	35	Solberga ?	tidigare hörande till Lena sn
"	"	38	Strömsta (?)	"in Kumblum" 1296
1978	Tensta	154	Södra Källmyra	övergivet efter 1952
"	"	255	Norra Källmyra	"Båkabile" 1540; öde före 1952
"	"	268	Årsta	övergivet efter 1952
"	"	350	Kumla	"i Holuidhaby" 1423
"	"	366	Dammbody	"Bredgarde" 1489; brann ca 1898
"	"	372	Bockbo	
"	"	373	Gustensbo	
"	"	394	Stora Holvarby	
"	"	408	Bredgården	

Inv. år	Socken	Raä-nr	Beb. namn	Övrigt
1980	Tillinge	78	Åsbo	"Åsboda" 1541
"	Torsvi	26	Navsta	
"	"	27	Sorby (R)	
1978	Tuna	96	Ösby	"in Östby" 1291; avhyst under Hässelby?
"	"	98	Ekeby	"de Ekeby" 1312; kvar på häradskartan
"	"	188	Kyttinge	"de Kyttinge" 1312; avhyst under Hässelby före 1691
"	"	198	Vastarby	"Wastareby" 1541; tomten flyttad
1980	Uppsala	58	Gränby	delvis arkeologiskt undersökt; tidigare inom Vaksala socken
"	Uppsala-Näs	160	Ubby (R)	avhyst under Söderby
1979/80	Vaksala	39	Torkarby	"Thorkarleby" 1299; avhyst under Jälla
1980	Veckholm	90	Österby	
1978	Vendel	218	Stora Enen	"Ene" 1451, "Store Enen" 1556
"	"	219	Valla	"in Vallum" 1312
"	Viksta	178	Raggboda	"Ragabor" 1540
"	"	180	Horren	"Håra" 1541
1980	Villberga	130	Mälby	
"	Vårfrukyrka	303	Klista	äldsta belägg 1435; sannolikt lagd under Haga i Svinnegarns sn; två gårdar kvar på Gen. st. karta 1929
"	Västeråker	94	Skälby	"Skialeby" 1493
"	Övergran	175	Säby	
"	"	223	Jädra	

UPPLAND, VÄSTMANLANDS LÄN

1980	Vittinge	30	Eckholm	avhyst under Skattmansö
------	----------	----	---------	-------------------------

LITTERATUR

- Ambrosiani, B. 1964 Fornlämningar och bebyggelse. Studier i Attundalands och Södertörns förhistoria. KVHAA.
- Beresford, M.W. & Hurst, J.G. (ed.) 1971 Deserted Medieval Villages.
- Brunius, J. 1980 Bondebygd i förändring. Bebyggelse och befolkning i västra Närke c:a 1300-1600. Bibliotheca historica Lundensis XLV.
- Christensen, C.A. 1964 Ändringar i landsbyens ekonomiska och sociale struktur i det 14. og 15. århundrede. DHT XII:1.
- Dahlbäck, G., Olsen, J., Rahmqvist, S. & Sporrang, U. 1973 Lingnåre utjord. Exempel på medeltida regression. Fornvännen.
- Damell, D. 1972 Arkeologisk undersökning 1968. Fornlämning 128-129. Gränby, Vaksala sn, Uppland. Raä, Rapport 1972 B 8.
- DMS (red. Dahlbäck, G.) 1972 1:1 Uppland, Norra Roden.
- DMS (red. Rahmqvist, S.) 1974 1:4 Uppland, Tiundaland.
- Dybdahl, A. 1972a Ödesbölen i Jemtland. 2. En studie bygget på det äldste skriftliga kildematerialet. Jämten.
- Dybdahl, A. 1972b Ödegårdar i Jemtland. Bergverksamhets- og øydegaardar, Skr. utg. av Samnemnda for lokalhistorisk gransking i Nidaros bispedømme 5. Trondheim.
- Enequist, G. 1975 Mälardalens lantbebyggelse enligt det äldre ekonomiska kartverket. Uppsala.
- Ersson, P.G. 1974 Kolonisation och ödeläggelse på Gotland. Studier av den agrara bebyggelseutvecklingen från tidig medeltid till 1600-talet. Västerås.
- Gissel, S. 1976 Ödegårdsprojektets opgaver til arkæologien. Beretning fra et symposium d. 7-8 nov. 1975 afholdt af Odense universitet. Bebyggelsearkæologi. Skr. fra inst. for historie og samfundsvidenskab. Nr. 17.
- Grøngaard Jeppesen, T. 1979a Landsbyens opståen. Indledende studier over middelalderlandsbyernes pladskontinuitet. Arkæologiske undersøgelser nr 1. Skrifter fra historisk institut, Odense universitet, nr 24.
- Grøngaard Jeppesen 1979b Arkæologiske Landsbyundersøgelser på Nordøstfyn 1976-78. Skr. fra hist. inst. Odense universitet, nr 25.
- Göransson, S. 1978 Viking Age Traces in Swedish Systems of Territorial Organization and Landdivision. The Viking Symposium of Uppsala University, June 6-7 1977. Uppsala.
- Göransson, U. 1977 Kulturlandskapsförändring och samhällsutveckling. En undersökning av rumsliga förändringar av kulturlandskapet i Torstuna socken i Uppland från 0 till 1650. Stockholm.
- Hannerberg, D. 1969 Lantmäterikartorna som samhällshistoriskt källmaterial. Med. från FARS nr 20, Kulturgeografiska institutionen, Stockholms universitet.
- Hannerberg, D. 1977 Gård, by och territoriell organisation i den äldre kumlabygden. Kumlabygden IV. Kumla.
- Hemmendorf, O. 1975 Mesta - en by med rötter i forntiden. Eskilstuna Museers Årsbok 1974-75.
- Hemmendorf, O. 1980 Fornlämning 59, rest av gravfält, vendeltid - vikingatid. Del av bytomt. Mesta, Fors församling, Eskilstuna, Södermanland. Arkeologisk undersökning 1974. Raä o. SHM Rapport, Du 1980:26.

- Holmsen, A. 1963 Ødegårder i Osloherad.
- Holmsen, A. 1971 Det nordiske ødegårdsprojekt. Historisk tidskrift.
- Hyenstrand, Å. 1974 Centralbygd - Randbygd. Strukturella, ekonomiska och administrativa huvudlinjer i mellansvensk yngre järnålder. Acta Universitatis Stockholmiensis, Studies in North-European Archaeology, nr 5.
- Jörberg, L. 1969 Den europeiska "depressionen" under senmedeltiden. Historisk tidskrift.
- Larsson, L-O. 1970 Kronans jordböcker från 1500-talet och den senmedeltida ödegårdsprocessen. Några synpunkter på terminologi och retrospektiv metod. Historisk tidskrift.
- Larsson, L-O. 1972 Kolonisation och befolkningsutveckling i det svenska agrarsamhället 1500-1640. Bibliotheca Historica Lundensis XXVII.
- Linkkvist, T. 1979 Landborna i Norden under äldre medeltid. Uppsala.
- Norborg, K. 1973 Rural bebyggelse och markanvändning i Sverige från laga skiftet till andra världskriget. Svensk landsb.
- Norborg, L.A. 1958 Storföretaget Vadstena kloster. Studier i senmedeltida godspolitik och förvaltning. Lund.
- Revera, M. 1975 Adlig godsdrift i 1600-talets Sverige. Från medeltid till nutid. Handlingar från nordiska historikermötet i Uppsala 1974. Uppsala.
- Sandnes, J. 1971 Ødetid og gjenreisning. Oslo.
- Sandnes, J. & Salvesen, H. 1978 Ødegårdstid i Norge. Den nordiske ødegårdsprojekts norske undersøkelser.
- Selinge, K-G. 1972 Ödesbölen i Jämtland. - 1. En arkeologisk presentation. Jämten.
- Selinge, K-G. 1974 Kulturlandskapet - översiktlig dokumentation och planering. Raå, Rapport D 4.
- Simms, A. 1976 Deserted Medieval Villages in Germany. Journal of Historical Geography 2:3.
- Sporrong, U. 1971 Kolonisation, bebyggelseutveckling och administration. Studier i agrar kulturlandskapsutveckling under vikingatid och tidig medeltid med exempel från Uppland och Närke. Lund.
- Sporrong, U. 1972 De reglerade byarna i Trögds härad, Uppland. Synpunkter rörande rumslig fördelning och åldersställning. Med. från FARS, nr 27, Kulturgeogr. inst. Stockholm.
- Sporrong, U. 1976 Mälardalen mellan historia och förhistoria. Medd. från FARS, nr 30, Kulturgeogr. inst. Stockholm.
- Sporrong, U. 1979 Mälardalen under tidig medeltid. Handelsplats - stad - omland. Symposium om det medeltida stadsväsendet i Mellansverige. Sigtuna 7-8 febr. 1979. Raå o SHM Rapport, Medeltidsstaden 18.
- Söderberg, B.G. 1967 Slott och herresäten i Sverige. Uppland I-II. Malmö.
- Ulsig, E. 1968 Danske adelsgodser i middelalderen.
- Winberg, G. 1978 Fornlämningsbegreppet och ekonomiska kartan. Fornvännen.
- Österberg, E. 1972 Bondesamhälle i fokus. Ödeläggelse, återuppodling, kolonisation under senmedeltid och 1500-tal. Ale.
- Österberg, E. 1974 Det nordiska ødegårdsprojektet. Humanistisk forskning 1974:2.
- Österberg, E. 1977 Kolonisation och kriser. Bebyggelse, skattetryck, odling och agrarstruktur i västra Värmland ca 1300-1600. Det nordiska ødegårdsprojektet, publ. nr 3. Bibliotheca Historica Lundensis XLIII.

DET MEDELTIDA SVERIGE - EN PRESENTATION

Syftet med verket Det medeltida Sverige är att ge ut häradsbeskrivningar över den medeltida bebyggelsen eller bosättningen. I systematiserad form redovisas samtliga uppgifter ur det skriftliga källmaterialet, vilka belyser en bygds ekonomiska och i viss mån sociala förhållanden.

Till grund för beskrivningarna ligger dels kronans jordeböcker från 1500-talets mitt, dels de medeltida pergaments- och pappersbrev och privata jordeböcker och räkenskaper.

För varje by redovisas antalet gårdar, deras storlek och jordnatur, (skatte, kyrko, frälse etc) enligt 1500-talets jordeböcker, som är det äldsta källmaterial som redovisar ett områdes totala omfattning och som återger den rådande bebyggelsebilden vid medeltidens slut. Dessa uppgifter kompletteras, där det är möjligt, med notiser ur de medeltida källorna.

Det medeltida Sveriges häften utgör en slags handbok, som redovisar alla uppgifter om härader, socknar, byar och gårdar i vad avser jorden, dess ägare, läge, utnyttjande och avkastning. Då uppgifter av denna typ endast sporadiskt använts i tidigare forskning, har verket Det medeltida Sverige närmast karaktären av grundforskning, dvs det redovisar faktauppgifter ur ett stort och ofta svårbearbetat källmaterial. Avsikten med verket är att det skall kunna tjäna som utgångspunkt för vidare forskningar - det planerades ursprungligen som en ersättare för C. G. Styffes verk "Skandinavien under unionstiden", vilket är den enda historiskt-topografiska handbok som finns att tillgå (3:e upplagan 1911).

Just karaktären av grundforskning gör att arbetet på Det medeltida Sverige känns stimulerande och meningsfullt.

Sammanställandet av nya uppgifter på det lokala planet ger ständigt anledning till omprövning av tidigare uppfattningar om företeelser och sammanhang i det medeltida samhället, såsom t ex sockenbildning, godsbildning, landskapslagarnas bestämmelser, kolonisation och ödeläggelse. Det ger också upphov till helt nya frågeställningar.

En viktig del av arbetet består i analyser av både äldre och nyare kartor, vilket kompletteras med studier i fält. Påfallande ofta är det just de geografiska sammanhangen som ger nyckeln till lösandet av bebyggelse- och agrarhistoriska problem. Jag vill helst kalla vårt arbete för historisk geografi. I det sammanhanget vill jag gärna framhäva den betydelse den tvärvetenskapliga kontakten med kulturgeograferna i Stockholm, i första hand Staffan Helmfriid och Ulf Sporrang, haft för vårt arbete. Eftersom Det medeltida Sveriges uppgifter kan belysa kulturlandskapets utveckling, är det helt naturligt att vi anknutit till den etablerade kulturlandskapsforskningen inom ämnet geografi och dess frågeställningar och resultat. Det är här som det skriftliga källmaterialets relevans framträder tydligt, då den geografiska forskningen i regel utgått från lantmäterikartorna och lämningar i fält från i första hand yngre järnålder. DMS kan då belysa utvecklingen däremellan, särskilt perioden från 1200-talets slut till mitten av 1500-talet.

Ämnet lokalhistoria är ju sorgligt eftersatt i Sverige, särskilt om man jämför

med Norge och England. I det senare landet har ju en livaktig lokalhistorisk forskning sedan lång tid tillbaka möjliggjort ett sådant givande översiktsverk över kulturlandskapets utveckling som W. G. Hoskins, *The Making of the English Landscape*, en typ av arbete som på nuvarande stadium inte går att skriva i Sverige.

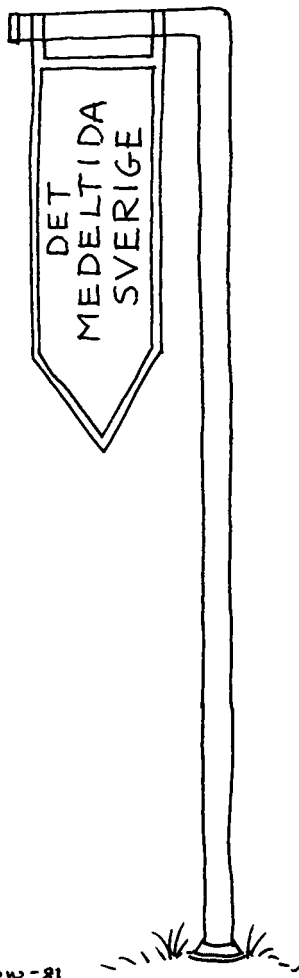
Av intresse för medeltidsarkeologien är i första hand de övergivna byplatser och sätesgårdar som framkommer under arbetet på DMS och som är resultatet av ett kombinerat studium av det skriftliga materialet, kartorna, terrängen och fornminnesinventeringen. Som exempel på försvunna byar kan nämnas Lingnåre i Hållnäs sn, Årsta i Tensta sn, Gymninge i Lena sn, den gamla husabyn i Rasbo härad (Lena sn), Gyrlinge i Funbo sn, Häftesta i Tuna sn, Ålbyn i Alunda sn, Lundby i Skäftehammars sn och Sorma i Vallentuna sn. Exempel på försvunna sätesgårdar är Lindholmen och Nynäs i Björklinge sn, vilka byggdes vid mitten av 1300-talet och efter vilka omfattande lämningar återstår; Yttergård i Rasbo sn (1500-talet), där också lämningar finns kvar; godset Eke i Skuttunge sn, som tidigt delats på olika ägare; Oskesta, föregångare till Rydboholm i Östra Ryds sn.

Utgivningen av häftena i *Det medeltida Sverige* sker på uppdrag av Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien och bekostas av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet. Arbetet leds av en av Vitterhetsakademien utsedd kommitté, bestående av professorerna Erik Lönnroth (ordförande), Gunnar T Westin, Staffan Helmfrid och Harry Ståhl.

I verkets lokaler på Odengatan 59 har DMS:s omfattande excerpter ur 1500-talets kamerala material och ur Ort-namnsarkivets i Uppsala samlingar

ordnats på ett överskådligt sätt och så att de är tillgängliga även för andra forskare.

Sigurd Rahmqvist

INDIVIDEN, SAMHÄLLET OCH KULTURLANDSKAPET - EN STUDIE AV AGRARLANDSKAPET MED UTGÅNGSPUNKT FRÅN BARKNÅRE BY I NORRA UPPLAND

Kulturlandskapet är en outtömlig källa vid studiet av den äldre samhällsutvecklingen. Det vet varje forskare som arbetar med utgångspunkt från fältmaterial. Problemet är närmast att få överblick då det gäller att utnyttja tillgängligt stoff. Tvär- eller mångvetenskap behövs. De teoretiska ansatserna är emellertid få och svåra att genomföra. Av den anledningen kan vi säga att nordisk medeltidsarkeologisk forskning bara står på tröskeln till utforskandet av det medeltida samhället som i sina huvuddrag ju utgjorde en agrar organisation.

Inom det s k Barknåreprojektet har vi valt att studera ett lokal- eller bygdesamhälle med utgångspunkt från spänningarna mellan mikroenheten och centralmakten: "Individen, samhället och kulturlandskapet". Hur påverkades kulturlandskapet genom initiativ från de båda lägren - eller omvänt hur kan vi utnyttja spåren i dagens kulturlandskap för att komma åt den äldre samhällsutvecklingen? Det finns alltså en mängd information att hämta i terrängen och under förutsättning av att informationen tolkas inom ramen för adekvata teoretiska ramar kan vi kanske också så småningom förklara utvecklingsförloppet.

PROJEKTETS SYFTE

Att genomföra en s k longitudinell, tvär- eller mångvetenskaplig bebyggelsehistorisk studie av ett mikroområde under dess hela existens-tid. Projektet syftar också till att utarbeta riktlinjer för en sådan studie samt till att jämföra resultaten från olika slag av källmaterial. Arbetsmetod, källor och resultat skall i slutrapporten ges en så "till-

gänglig" presentation som möjligt. Terminologi och begreppsapparat ges stor uppmärksamhet, liksom också den teoretiska presentationen av kulturlandskapets utveckling.

HÅLLNÄSOMRÅDET MED BARKNÅRE BY OCH LINGNÅRE UTJORD

Hållnäs socken tillhör ett perifert och än i dag förhållandevis utvecklat område om vi utgår från jordbruksnäringens situation. Vid relativt omfattande fältrekognoseringar inom Mäljarregionen har det visat sig att våra perifera odlingsbygder hyser de mest välbevarade bebyggelse- och odlingsrelikterna i fält, vilket är naturligt med tanke på sena tiders bortodlingar inom centralområdena. De äldre kulturlandskapselementen i norra Uppland utgör ett mycket värdefullt källmaterial och preliminära bearbetningar har givit vid handen att en systematisk genomgång av t ex odlingsspåren kan ge anvisningar om när odlingsytan upptagits och när gärdesläggning och parcellering av ägomarken skett. Framförallt byn Barknåre har visat sig ha värdefullt material i detta avseende. Den har dessutom ett intressant äldre kartmaterial. Vidare omges byn av ett naturlandskap som väl lämpar sig för studium av odlingslandskapets framväxt genom pollenanalyser, landhöjnings- och jordartsundersökningar. Preliminära undersökningar ger också förhoppningar om ett gott resultat och vi kan också hänvisa till en påbörjad analys av en annan mikrolokal inom samma socken. 1972 undersöktes "utjorden" Lingnåre där enkla utgrävningar gav vid handen att odlingsaktivitetens äldsta skeden härrör från vikingatiden. Dessa undersökningar fortsätter inom projektets ram och

tycks utveckla sig på ett spännande sätt.

Hållnäs utgör, ett skärgårds- och landhöjningsområde, vilket gör att socknen bl a kan studeras ur kolonisationssynpunkt (ortnamn, skattläggning). Det kamerala materialet utgör ett viktigt led i undersökningen när det gäller frågan om agrarbyggnadsens etablering inom området och jämförelser mellan odalbyar och senare avgärda enheter, fiskelägen och en fåbodbebyggelse. Området har under äldre tider dominerats av skattejord vilket bl a framgår av 1312 års sk markgäldsförteckning som utgör en av hörnstenarna i det annars fattiga medeltida källmaterialet. Senare, under 1600-talet, har etableringar av Lövsta järnbruk till vissa delar förändrat ägoförhållandena och dessa därvid förändrade ägofördelningsbilder är utomordentligt intressanta att studera ur projektets synvinkel. Det är först under 1900-talet som 1600-talets ägomönster undergår några större förändringar. Relationen mellan landbor/arendatorer och självägande jordbrukare kan alltså följas under lång tid.

Valet av Hållnäsområdet, och speciellt Barknåre, har alltså den motiveringen, att vi här har chansen att följa en bebyggelseenhets utveckling under hela dess "livstid". Det perifera läget ur agrargeografisk synpunkt medför fördelar för de arkeologiska arbetena eftersom vi kan räkna med ett relativt oskadat fornlämningsmaterial. Dessutom har avfolkningen, och senare satsningen på jordbruket varit måttlig, vilket underlättar en etnologisk forskningsinsats med sikte på en koppling mellan materiell och social kultur.

ÖVERGRIPANDE FRÅGESTÄLLNINGAR

Projektiden är i och för sig enkel. Till ett på rent vetenskapliga grunder utvalt

område sammanföres forskare för att med utgångspunkt från sina erfarenheter och redovisningssätt ge "synpunkter" på kulturlandskapets långsiktiga utveckling. Utgångspunkten för detta arbete kan sägas vara det nutida landskapet, vars ingående element sätts in i sitt genetiska/funktionella sammanhang, "förklaras". För att ett integrerat forskningsarbete skall kunna äga rum har vi inom projektet satt upp ett antal övergripande frågeställningar. Syftet är givetvis att "tvinga" delprojekten till inbördes kommunikation. En av målsättningarna är nämligen att så småningom ge en samlad käll- och resultatpresentation - inte kapitelvisa särredovisningar. Orsaken till detta i sin tur ligger inte bara på forskningsplanet. En sådan "samlad" presentation riktar sig också till forskningens tillämpningsområden. Vi kan dessutom nämna att vi velat pröva olika metoder för materialinsamling och bearbetning av data. Därför har delprojekten fått lite olika utformning. Somliga genomföres med hjälp av erfarna forskares personliga insatser, andra åter utföres i form av doktorandarbeten, medan en tredje grupp bygger på en sammanfattning av studentuppsatser.

a) Vi vill presentera en nomenklatur- och begreppsapparat avseende lokalsamhället och dess omgivande landskap. Det visar sig att inte ens erfarna forskare talar samma språk vid seminarier och diskussioner. Man talar ofta förbi varandra därför att man missförstår innebörden av termer och begrepp. Den ämnesvisa trångsyntheten är ibland farlig då det gäller studiet av landskapsutvecklingen. Vi arbetar därför också efter bästa förmåga i riktning mot gemensamma teorier och synteser.

b) Vårt lands unika och ofta långa källmaterialserier skall få en för tillämpningsområdena begriplig presentation. Bearbetningstekniken är också viktig. Det är målsättningen att flera forskare

inom projektet skall utnyttja samma källmaterial.

c) Diskussioner i samband med projektuppläggningsen och senare under forskningsarbetet har i stor utsträckning berört de sociala förändringsprocessernas betydelse för kulturlandskapets utformning - eller omvänt: "Hur kan olika fenomen, som återfinns i landskapet i vidaste mening, förklaras med utgångspunkt från (lokal-) samhällets uppbyggnad och funktion vid skild tillfällen?"

Detta tema blir något av "ryggrad" inom projektet. Arkeologerna inriktar sitt arbete mot att undersöka huruvida en social stratifiering föreligger eller inte. Under medeltiden uppvisar nämligen hållnäsbygden en homogen ägarstruktur, vilket den historiska forskningen visat. Historikerna tar sig också an yrkes- och näringslivsutvecklingen under de tre första århundradena av den "nya tiden". Etnologerna koncentrerar sig på orsakerna bakom de sociala omvälvningarna under 1800- och 1900-talen, vilka skett genom yrkeslivets differentiering, befolkningens proletarisering och efterföljande kontraktion av bygden. Ett speciellt kapitel i den socialhistoriska beskrivningen utgöres av förändringar i relationen mellan Lövsta Bruk och den omgivande bondebygden.

d) Stor uppmärksamhet riktas mot resursutnyttjandet över tiden. Varje ämne studeras med utgångspunkt från sina förutsättningar hur de lokala initiativen påverkar landskapet och hur samhällets ingripanden försöker styra resursuttaget. Naturvetenskapliga arbetsmetoder spelar stor roll vid dessa studier (landhöjning, jordartsfördelning, vegetationsutveckling). I detta växelspel mellan individ och samhälle är den sociala organisationsnivån av avgörande betydelse.

DELPROJEKTENS FORSKNING OM MEDELTTIDEN

Nedan redogöres för de i forskningsarbetet ingående delprojekten. De som har anknytning till den medeltida bebyggelseutvecklingen får en något utförligare kommentar.

a. Bygdens initialskede: befolkning, resursutnyttjande och markanvändning. Anders Broberg, Institutionen för nordisk arkeologi vid Stockholms universitet.

Delprojektet syftar till att klarlägga befolkningsförhållanden och sociala grupperingar under bygdens initialskede. Viktigt är att klarlägga bygdens tidigaste kontaktnät och handelsförbindelser - hur koloniserades hållnäsområdet? Bebyggelsestrukturen vid övergångsperioden mellan yngre järnålder och medeltid skall klarläggas genom noggranna studier av ett par utvalda bebyggelseenheter. Vi vet att hållnäsbyarna var förhållandevis folkrika år 1312. Vi vet också att de allra flesta moderbyarna inom området har två eller flera gravfält. Detta ger oss chansen att angripa den klassiska frågeställningen som gäller relationen mellan ensamgårdar och bybebyggelse under yngre järnålder/tidig medeltid. En av de båda undersökningslokalerna har ödelagts under senmedeltiden. Detta förhållande ger oss en möjlighet att i detalj kartlägga bebyggelse-successionen inom området. Möjligen kommer vi också att kunna belysa drag i den sociala stratifieringen under medeltiden.

b. Hållnäsbygdens materiella utformning och sociala relationer i Barknåre by under 1800- och 1900-talen. Ulla Brück, Institutet för folklivsforskning vid Stockholms universitet.

c. Bebyggelsekontinuitet och samhällsutveckling under 500 år. Göran Dahlbäck, Historiska institutionen vid Stockholms universitet.

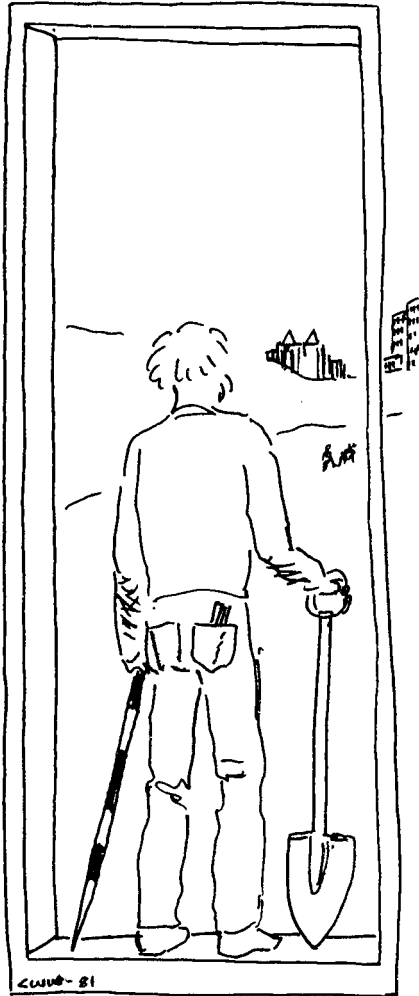
Historikerna kommer i allt väsentligt att belysa förhållandena efter år 1550. Det medeltida materialet har tidigare redovisats inom ramen för forskningsprojektet "Det Medeltida Sverige" (DMS) samt i en uppsats av Göran Dahlbäck: "Landhöjning och bebyggelse i nordligaste Uppland". Fornvännen 69, 1974.

d. Barknåre by under Lövsta bruksinflytande. Arnold Renting och Einar Stridsberg, Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet.

e. Odlingslandskapets framväxt. Kulturgeografiska och naturvetenskapliga studier. Ulf Sporrong och Bengt Windelhed, Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet.

Detta delprojekt behandlar bakgrunden till några av de mera storskaliga förändringsprocesserna inom Mälardalen då det gäller odlingsgång och agrara organisationsformer i förhållande till samhällsutformningen i övrigt. Hur var det samhälle organiserat som kunde (behövde) genomföra trädssystem, markvärderingar och jordaskiften? Vidare söker delprojektet klarlägga utvecklingen av de skogliga enheterna inom undersökningsområdet. När inleddes den medeltida kolonisationen av utmarkerna och hur gick detta arbete till? I första hand kartläggs initialskede och organisationsformer. I övrigt syftar de kulturgeografiska studierna till att följa odlingslandskapets framväxt under hela den tidsperiod som projektet i sin helhet studerar. Detta arbete får bli stöd i kvartärgeologiska undersökningar med förankring vid institutionen i Uppsala.

Ulf Sporrong

"TENNE EFTHERSCRIFNE VTJORD BENEMD LINGENOR HAFFUER LEGAT I ÖDE I TUHUNDRADE ÅR ... "

Det arkeologiska fältarbetet inom projektet har som ovan nämnts koncentrerats till två undersökningslokaler, Barknåre och Lingnåre. Båda enheterna etableras under vikingatid och finns skriftligt be- lagda redan 1312 men genomgår under medeltiden en helt olikartad utveckling. Från Barknåre utgår en kolonisation av de omkringliggande utmarkerna vilket resulterar i ett tio-tal avgärda bebyg- gelseenheter i en krans kring moderbyn. Samtidigt med denna kolonisationspro- cess sker inom Barknåres två gårdar, en parcellering av åkerytan. Som Ulf framhållit i sin artikel har det kultur- geografiska arbetet vid Barknåre främst koncentrerats på resursutnyttjandet, or- ganiserandet av kulturlandskapet samt den medeltida urmarkskolonisationens förlopp och karaktär. De arkeologiska undersökningarna har istället inriktats på att fastställa när den förhistoriska bebyggelsen etableras inom området samt vilken karaktär denna bebyggelse har (ensamgård, flerkärnig bebyggelse eller regelrätt bybebyggelse). Under sommaren 1980 och 1981 har de två gravfälten i anslutning till Barknåre bytomt undersökts. De preliminära re- sultaten visar att gravfälten är samtida (900-1050 e. Kr) och troligen avsatta av två parallellt existerande bebyggelseen- heter inom Barknåre-området. Ingen social eller ekonomisk skillnad kunde iakttas mellan gravfälten men väl två skilda gravtraditioner. Gravmaterialet antyder alltså att den förhistoriska be- byggelsen varit flerkärnig men däremot inte om det är fråga om två ensamgår- dar eller en bybebyggelse. Förekomsten av boplatsindikationer i gravfälten när- het kan möjligen tolkas till förmån för det förstnämnda alternativet. De fortsatta arkeologiska arbetena vid Barknåre kom- mer därför att inriktas på dessa boplats-

indikationer samt på den nuvarande by- tomt. Avsikten med dessa punktunder- sökningar blir, förutom att fastställa bebyggelsens karaktär och kronologiska ramar, att få fram ett ben- och makro- fossilmaterial som ger oss kunskap om resp bosättnings ekonomiska inriktning. De arkeologiska undersökningarna för- svåras dock av att den nuvarande byn med all sannolikhet täcker den medeltida och förhistoriska bebyggelsen. Detta faktum innebär naturligtvis att våra möj- ligheter att välja undersökningsytans lä- ge och storlek starkt begränsas.

Barknåre lokalen

R

Åker- R Barknåre byplats

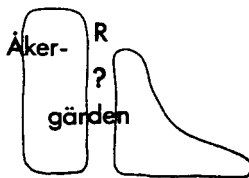

FIG. 1

Beträffande de andra undersökningslo- kalen, Lingnåre utjord, är dock förut- sättningsarna för det arkeologiska fält- arbetet betydligt bättre. Orsakerna till detta är främst att bebyggelsen flera gånger flyttats inom området och att be- byggelsen efter den senmedeltida öde- läggelsen lokaliseras till ett helt nytt

läge. Resultatet är att de äldre boplats-spåren bevarats från störningar i ovanligt hög grad och att vi här har möjlighet att i detalj gå in och studera en bebyggelse från landnam under 800-tal till ödeläggelse under 1300-tal. Lingnåre finns skriftligt belagt första gången år 1312 i den s k markgäldslängden för Hållnäs socken. Under rubriken de Lingnåre finns fyra skattskyldiga till en mark vardera och en till fyra öre införda. Med all sannolikhet innebär detta att Lingnåre by 1312 består av fyra fullsuttna bönder eller gårdar. Därefter möter vi inte namnet i det kamerala materialet förrän år 1547 då Gustav Vasas fogde i längden över den årliga räntan från Hållnäs socken noterat: Tenne efterscriffne vtiord benemd lingenor haffuer legatt i öde i tuhundra år oc bleff först på funnetth Anno 47 och bondene haffua hafft förnemde vtiord til mulebeth och står store skogar på samma iordh". Först år 1566 tycks Lingnåre eller Ängvreta som gården därefter kallas ha återupptagits. Den nya gården läggs dock ett par hundra meter norr om den medeltida byplatsen. År 1638 besöks Lingnåre av antikvarien Johan Rhezelius som ritat av och beskriver en runsten (U 1139) och ett antal husgrunder.

I samma Linnora Eng östan för förschreff)ne Runsten är en gammal Huusgrund, der fordom hafuer varit en Knappegård referrera ännu huar man der i Sochnen. Der synes 3 brunnar och kellerregopar samt Vgnsgrunder och Syllmurar och annat sådant. Fins än habel hus i P(räste) gåln som dedan tagne äre. En brunn är och öster södher ifrå stegerhusgrunden ett stycke ifrå. En stengatu syns der och huar som denne Knappe hafuer låtet leggie til K(yrkan) och söder till hielmunge åt siön".

Dagens Lingnåre eller Ängvreta omfattar totalt en yta på ca 4 km² varav den helt dominerande delen utgörs av utmark

Lingnåre lokalen

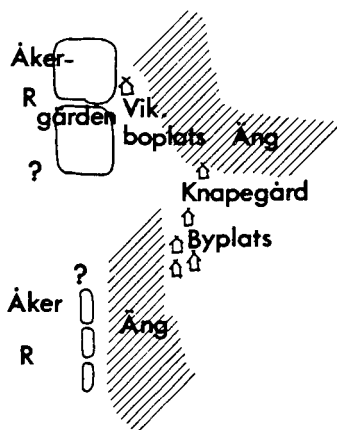

FIG. 2

? BOPLATSINDIKATION
R GRAVFÄLT

i form av skogs- och mossmark. Centralt inom ägfiguren finns ett område omfattande ca 1 km² vilket torde omfattas av begreppet Lingnåre äng och det är huvudsakligen inom detta område som vi återfinner spåren av det vikingatida och medeltida Lingnåre. Här finns på en höjdrygg ett åkersystem bestående av två gårdar. Hela åkersystemet ger ett mycket ålderdomligt intryck vilket för övrigt bekräftas av C¹⁴ prov som antyder en röjning av området redan under tidigt 900-tal. I anslutning till åkern står den ovan nämnda runstenen U 1139 och omedelbart väster därom ligger ett gravfält av vikingatida karaktär. Öster om åkersystemet finns ett impediment med röjda ytor och terrasseringsar. En fägata leder upp till höjden och höga fosfatvärden antyder att vi här har ett boplatsläge. 1971 och 1980 genomfördes mindre provundersökningar i området varvid ett upp till 50 cm tjockt avsatt kulturlager påträffades. Under sommaren 1981 har en yta på ca 120 m² på de två sydligaste

terrasserna undersökts. Den ena terrassen visade sig ha hyst en smedja medan den närmast åkern liggande terrassen avslöjade resterna av ett hus på syll med lerkinade väggar. Utanför husgrunden påträffades ett ca 30 cm tjockt avsatt kulturlager innehållande ett rikt osteologiskt material med påfallande mycket fiskben. Förutom benmaterialet framkom ett stort fyndmaterial av boplatskaraktär innehållande allt från kammar och pärlor till keramik, vävtygder, sländrissor och verktyg bl a en lie. Förhoppningsvis medför de för det osteologiska materialet fördelaktiga bevaringsförhållandena även att ett användbart makrofossilmaterial kan tillvaratas ur de avsatta kulturlagren. Vi kan redan nu konstatera att keramiken innehåller avtryck av bl a korn. Fyndmaterialet ger en klar datering av lokalen till vikingatid (800-1000-tal) vilket väl stämmer med C¹⁴dateringarna.

Några hundra meter söder om Lingnåre ången påträffades sommaren 1980 ytterligare ett gravfält av vikingatida karaktär samt i anslutning till detta terrasserings- och mindre åkerytor. Detta innebär att vi här precis som vid Barknåre får antydningar om ett flerkärntigt bebyggelsemönster under förhistorisk tid.

Enligt Rhezelius uppgifter skulle det medeltida Lingnåre ligga i området öster om Lingnåre äng. Efter ett tips från en uppmärksam Hållnäsbo påträffades också en lokal som med all sannolikhet måste uppfattas som den medeltida byplatsen. I en röjd västsluttning konstaterades ett större antal syllstenskonstruktioner och enstaka källargropar vilka täckte en yta på ca 100x50 m. Platsen stämde dock inte alls överens med 1638 års karta över Lingnåre "knapegård". Det gjorde däremot nordsluttningen omedelbart norr om "byplatsen" där samtliga konstruktioner från Rhezelius karta kunde återfinnas. Anläggningarna var här av

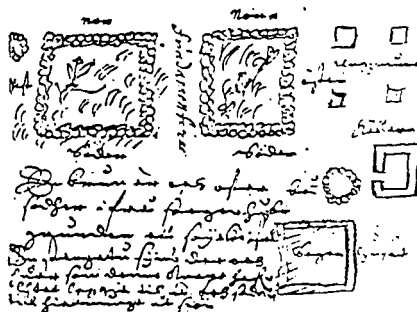

Fig 3 Lingnåre knapegård 1638 enl Rhezelius

en delvis annan konstruktion än på "byplatsen" och framförallt mera iögonfallande. Den av Rhezelius beskrivna källargrunden är t ex fortfarande bevarad till en höjd av 2 m, innermåttan är 4x5 m och murtjockleken över 2 m. De tre stensatta brunnarna är väl bevarade och en av dem helt intakt och fortfarande efter 600 år fylld med vatten. Knapegårdskomplexets läge ger i förhållande till byplatsens ett sekundärt intryck och representerar troligen också slutfasen av det medeltida Lingnåre. Om den vikingatida bebyggelsen ger intryck av att medvetet ha lokaliserats till åkermarkens omedelbara närhet så förefaller den medeltida istället att ha lagts i anslutning till ängs- och skogsmark. Möjligen kan redan denna iakttagelse ge en antydning om vilken näring som dominerat respektive bebyggelse. Det kan i detta sammanhang dessutom påpekas att den årliga räntan i Hållnäs under 1500-tal erlaggs i smör vilket antyder att boskapsdriften spelat en väsentlig roll i området även under medeltid. De fortsatta fältarbetena inom Lingnåre lokalen kommer framför allt att inriktas på den medeltida bebyggelsen dvs bytomt och knapegård. Punktundersökningar kommer dock att genomföras inom åkersystemen, gravfälten och de övriga boplatserna. Dessutom kommer pollenprover att tas i ett antal mindre gölar inom om-

rådet för att en lokal pollenkurva skall kunna upprättas.

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att Lingnåre lokalen erbjuder oss synnerligen goda möjligheter att inom ett naturgeografiskt klart avgränsat område följa en bebyggelseenhet under hela dess livslängd, att skatta resursutnyttjandet samt att ställa detta mot t ex befolkningsutvecklingen inom enheten.

Anders Broberg
Inst. för arkeologi
Stockholms univ.

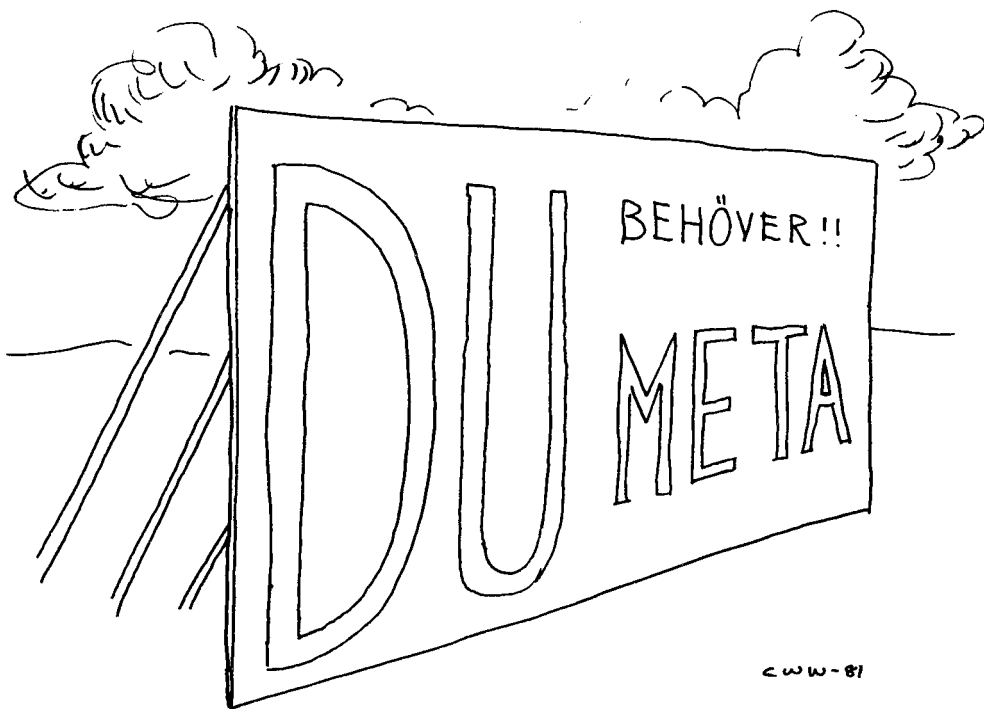
Litteratur

Dahlbäck, G. m fl. Det medeltida Sverige. Band I Uppland: I Norra Roden.

Dahlbäck, G. m fl. Lingnåre utjord. Exempel på medeltida regression. Fornvännen 1973.

Dahlbäck, G. m fl. Landhöjning och bebyggelse i nordligaste Uppland. Fornvännen 1974.

Åberg, P. Hållnäs socken 1570-1645 (jordeböcker, befolkning, bebyggelse). Hist. inst. Stockholms universitet vt 1981.

ÖSTERLÖVSTA, EN MEDELTIDA SOCKENKYRKOGRÅRD I NORDLIGASTE UPPLAND

Som framgår av flertalet artiklar i detta nummer av META har forskningen om det medeltida agrarsamhället till en mycket stor del fokuserats på de spår som medeltidsmänniskan avsett i form av kulturlager, bytomter, ödegårdar, åkersystem eller skriftliga dokument. Vad som däremot inte tillnärmelsevis tilldragit sig samma intresse är medeltidsmänniskan själv i rent fysisk bemärkelse. Stads- och klosterkyrkogårdar har visserligen undersökts ingående men dessa torde trots allt inte vara representativa för mer än någon procent av landets medeltida befolkning, om ens det? Detta innebär naturligtvis inte att kyrkogårdar av denna typ skulle sakna intresse i sig. Riktigt intressanta blir de dock först när de kan ställas mot en normalpopulation från en rent agrar miljö dvs i form av en medeltida sockenkyrkogård.

Det var bl a dessa tankar samt möjligheten att ev få fram en oskadad tidig- och högmedeltida sockenpopulation som låg bakom bildandet av Österlövsta kyrkoprojekt sommaren 1981. Ansvariga är Mia Vretemark (osteologi), Christer Persson (historisk demografi), Stefan Kriig (dendro) samt undertecknad (arkeologi). Projektet är visserligen en biprodukt av Hållnäs-projektet men står i förhållande till det senare helt självständigt. Målsättningen är i första hand att ta fram ett osteologiskt material från en medeltida sockenkyrkogård vilket skall ligga till grund för en mera ingående osteologisk och historisk-demografisk bearbetning. Frågor kring nativitet, mortalitet, närings- och sjukdomssituation hos en normalpopulation är naturligtvis centrala. Därtill kommer dessutom möjligheterna att ställa skelettmaterialet mot de resultat som Hållnäs-projektet får fram

avseende utvecklingen i grannsocknen under motsvarande period. Förhoppningsvis kommer även rent kyrkohistoriska problem att kunna belysas genom undersökningarna vid Österlövsta.

Österlövsta socken ligger liksom Hållnäs i nordligaste Uppland och omfattas även den av 1312 års markgäld. Både Hållnäs och Österlövsta är kustsocknar med en fast bebyggelse som går tillbaka till vikingatid och båda upplever under medeltiden en kraftig utmarkskolonisation.

Enligt äldre källor, bl a Rhezelius 1638, och en i trakten fortfarande levande tradition skulle den tidigare kyrkan ha legat nere vid Strömmarån ca 200 m SÖ om den nuvarande Österlövsta kyrka (invigd först 1451). I samband med en rörgrävning på 1940-talet skulle dessutom en mängd skelett ha påträffats i det aktuella området. Iakttagelsen rapporterades dock aldrig till de antikvariska myndigheterna.

En tvåveckors provundersökning i augusti i år avslöjade att den lokala traditionen var sann. Provgroparna visade att området hyste en ca 75x50 m stor kyrkogård samt grunden till en träkyrka med måtten 8x20 m. Den senare hade dessutom en sekundärt tillfogad sakristia i tegel. En överslagsberäkning utgående från gravtätheten i det totala provgropar som togs upp visar att kyrkogården omfattar minst 2000 individer, troligen fler. Som väntat visade sig männen ligga söder om kyrkan och kvinnorna och barnen norr därom. Gravarna ligger omväxlande i mo resp blålera vilket innebär att bevaringsförhållandena för både skelett och trävirke i kistorna varierar över ytan. I vissa områden är dock virket i mycket god kondition

vilket förhoppningsvis ger oss möjligheter till dendrodatering. Gravfältundersökningarna vid Barknåre i Hållnäs visar att ett rent hedniskt brandgravskick fortfarande lever kvar i denna del av Uppland fortfarande under 1000-talets mitt. Religionsskiftet och kyrkobyggandet kan därför antas ligga förhållandevis sent häruppe, kanske en bit in i 1100-tal. Dateringen av Österlövsta gamla kyrkogård skulle då hypotetiskt kunna ligga i tiden mellan 1100 och 1451.

Uppläggningsplanerna av de fortsatta fältarbetena är naturligtvis helt avhängiga av anslagna medel men förhoppningsvis skall åtminstone den norra delen av kyrkogården (innehållande kvinnor och barn) samt kyrkan kunna undersökas. Efter bearbetning av fyndmaterialet är det därefter vår avsikt att så snart som möjligt publicera resultaten.

Ovanstående presentation är mycket översiktlig men torde ändå kunna vara av ett visst intresse i detta sammanhang då den representerar ytterligare en möjlighet till kunskap om det medeltida agrarsamhället. METAs läsare kommer förhoppningsvis att hållas underrättade om det fortsatta arbetet vid Österlövsta gamla kyrka.

Anders Broberg
Inst för arkeologi vid
Stockholms universitet

VIKINGATID OCH MEDELTID RUNT DET MEDELTIDA MALMÖ

Inledning

Sven Rosborn

Malmö som arkeologiskt utgrävningssubjekt vid exploateringar av industri- och bostadsbebyggelse har åtskilliga år på nacken. Redan före mitten av 1960-talet grävde Malmö museum i stadens ytterområden i samband med uppförande av nya bostadsområden. Tack vare den ur arkeologisk synvinkel tidiga utgrävningsetableringen och dess systematiska utbyggnad, kom därför Malmö kommun med sitt kommunala museum att under 1970-talet frikopplas från uppläggnings- och riksantikvarieämbetets landsomfattande uppdragsverksamhet. Från det att intresset under 1960-talet helt legat på förhistoriska undersökningar i stadens förorter, påbörjades 1969-72 utgrävningar även inom den medeltida stadskärnan, men även i byarna runt den medeltida staden. I Oxie – centralby under medeltiden med bl a kungsgård och tingsplats – påbörjades omfattande arkeologiska undersökningar av bykärnan 1972. Dessa skulle i tid komma att sträcka sig fram till 1977. Vid det laget hade merparten av den medeltida byn grävts fram; en av Nordens i särklass mest arkeologiskt undersökta medeltida byar med rika fyndförekomster.

Oxiegrävningarna lärde tidigt museets förhistoriska grundutbildade arkeologer att inse vikten av att säkra spåren av skedet före den medeltida stadens uppkomst. Först med ett vetenskapligt kvantitativt och kvalitativt material från regionen runt den medeltida staden, kan man på allvar börja diskutera förutsättningarna för själva stadens uppkomst. Museet påbörjade därför kontinuerlig bevakning av nybyggnadsärenden rörande Malmö kommuns 30 medeltida bykärnor samt utförde i förekommande fall utgrävningar inne i dessa. Fram till mitten av 1970-talet hade dock inte den arkeologiska grundorganisationen och personalproblemen lösts, vilket gjorde att utförda grävningar inte alla gånger fick den omfattning som var önskvärd. Denna fråga löstes emellertid genom att museet året 1975 på allvar startade sina omfattande och vetenskapligt upplagda exploateringsutgrävningar inne i cityområdet. En mycket stor stab av akademiskt skolade arkeologer kunde nu kontinuerligt beredas arbete, vilket medförde att även förhistoriska- och byarkeologiska undersökningar kunde börja bedrivas i en omfattning som bättre svarade till museets uppställda vetenskapliga mål. Genom de 28 fasta arkeolog-tjänster som inrättades vid museet 1979 har förutsättningarna för än högre kvalitativa mål dessutom avsevärt förbättrats.

Malmö museum var i början av sin verksamhet helt inriktat på att rädda vad som räddas kunde. Tämligen

snabbt lyckades man emellertid blanda sig i själva planeringsarbetet före de stora exploateringar och fick på det sättet större möjligheter att driva igenom antikvariska krav. Från museets sida var från slutet av 1960-talet kanske den kvantitativa uppbyggnaden av verksamheten det viktigaste, men mycket snart följdes denna av den lika målinriktade kvalitativa verksamhetsuppbyggnaden. Redan tidigt fick emellertid museet från vissa utomstående kretsar rykte om sig att endast syssla med ovidkommande nödgrävningar av tämligen ringa vetenskapligt värde. Detta är en attityd som faktiskt i större eller mindre grad fortfarande kan dyka upp, vilket gör att museet i hög grad själv fått söka lösa inte bara praktiskt betingade arkeologiska problem, utan även starta eget forskningsarbete. Det sistnämnda kan kanske synas självklart i samband med utgrävningens verksamhet, men i verkligheten innebär exploateringsgrävningar oftast endast ett perspektiv på själva utgrävningområdet och möjligtvis på närliggande områden; inte utgrävningens resultat insatta i ett behövligt makroperspektiv.

Kontinuiteten i välutbildad akademisk arbetskraft har i hög grad underlättat det mera vetenskapsteoretiska arbetet. Om än ej arkeologiska publikationer om Malmö och dess omland på allvar börjat utkomma, finnes likväl hos en stab av malmöarkeologer uppbyggt genom fältarbete en grundmurad kunskap om stadens förhistoria och medeltid. Styrkan i att målmedvetet under mer än ett decennium ha arbetat med de omfattande exploateringsgrävningarna visar sig också så när materialen börjar bearbetas på allvar. Nedan kommer vi att ge några axplock på detta.

Byområde och bebyggelsekontinuitet

Ingmar Billberg

Fosie är en av de socknar i Malmöns ytterområden där exploateringar har berört markarealer både inom och utanför det äldre byområdet.

Tegskifteskartan över Fosie bys ägor från år 1763 visar gårdarnas och kyrkans placering. Denna karta har överförts på en modern karta fig 5 för att få fram det egentliga byområdets, bebyggelseområdets, avgränsningar gentemot de omgivande vångarna.

Inom byområdet har undersökningar utförts i kvarteret Båtyxan, på Spelmansgatan och intill Fosie

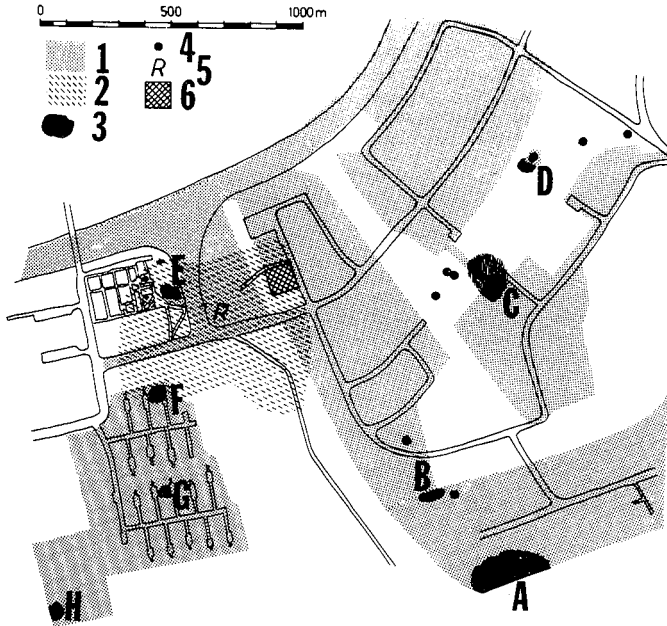

Fig 1. Karta över det nutida Fosie.

- 1: Yta som kontrollerats och utgrävt av Malmö museum.
- 2: Fosie bybebyggelse år 1701.
- 3: Boplatser från vikingatid- tidig medeltid:
- 3A: Fosie IV, boplatz vendeltid(?) – äldre vikingatid.
- 3B: Ljungbacka, gravfält yngre vikingatid.
- 3C: Dubbelknappen, boplatz yngre vikingatid – 1000-tal.

- 3D: Halsringen, gravfält vendeltid(?) - vikingatid.
- 3E: Minneslundan, bosättning 1000-tal.
- 3F: Spelmansgatan, bosättning 1000-tal.
- 3G: Kastanjegården, boplatz yngre vikingatid – 1000-tal.
- 3H: Vårsången, boplatz yngre vikingatid – 1000-tal.
- 4: Gravhögar
- 5: Runsten ca 1025-1050
- 6: Medeltida fyrkantsborg.

kyrka vid anläggandet av en minneslund, fig 1. Rännor, gropar, stolphål och vid minneslundan ett flertal brunnar visar på en bebyggelseetablering under 1000-1100 talet.

Vid undersökningarna på Spelmansgatan, strax intill gård nr 22, gavs en möjlighet att gräva ut en begränsad yta på 11x10 meter av ett cirka 1 meter tjockt kulturlager. Detta lager gav fynd från tidig medeltid och framåt till 1600–1700 talet. Lagerbilden visar att området under någon period på senmedeltiden har utnyttjats omväxlande till bebyggelse och odlingsmark. Det som indikerar bebyggelse från tidig medeltid är de rännystem och stolphål som var nedgrävda i den sterila bottenleran.

För utförligare redovisning av undersökningsresultaten i kv Båtyxan och minneslundan, se Anders Reisnert. "Fosie i mikroperspektiv".

De fortsatta exploateringarna för villa- och industrimark har medfört att också stora ytor utanför det egentliga byområdet har kunnat undersökas. Dessa undersökningar har gett indikationer på bebyggelse från i stort sett alla de förhistoriska perioderna och då även från perioden vikingatid-tidig medeltid fig 1 och fig 4.

På Fosie IV området, som ligger inom Lockarps socken, har ett större bebyggelsekomplex påträffats bestående av både långhus och gropus. Detta

har daterats till vendeltid eller i varje fall tidig vikingatid.

I kvarteren Dubbelknappen/Trehögsparken har sammanlagt 11 grophus undersökts. Keramikmaterialet är av både, Selling, AII och AIV typ, dock med en klar övervikt för AII materialet. Grophusen har daterats till 900-1000 tal.

Vid schaktningarna för villaområdet vid Kastanjegården undersöktes två grophus. Keramikmaterialer daterar dessa till omkring år 1000.

De i kvarteret Vårsången undersökta 3 grophusen har samma karaktär i keramikmaterialet, AII och AIV, som i materialet från kvarteren Dubbelknappen/Trehögsparken. Dessutom kom i ett av grophusen ett mynt som daterats till kejsare Otto III:s regeringstid, 991-997 e Kr.

Inom ett område benämnt Stolpalösa har en större grophusbebyggelse undersökts. Även här är keramikerna både av AII och AIV karaktär. Dateringen av bebyggelsen pekar på samma tid som de tidigare nämnda.

Förutom dessa bebyggelse rester har också ett antal gravar undersökts, fig 1. I kvarteret Halsringen påträffades en båtgrav daterad till vikingatid. Då inga ytterligare undersökningar i området har utförts går det inte att klargöra om denna ska relateras till ett större gravfält eller ska betraktas som en ensamföreteelse. De 20-tal skelettrav som undersöktes på Ljungbacka gravfältet är också daterade till vikingatid. Med vilka bosättningsområden båtgraven respektive Ljungbackagravarna kan ha samhörighet är ännu osäkert.

Från de olika bebyggelseområdena utanför Fosie by kan det konstateras att keramikmaterialet är av både AII och AIV typ (med undantag för Fosie IV med sin tidigare datering). Keramiken av AII typ dominerar dock totalt i materialet. Däremot tycks undersökningarna inom Fosie byområde visa på ett samstämt material av AII typ.

Inom dessa "utombys" bosättningar har förutom grophusen också undersökts andra bebyggelseämningar; härdar, gropar, stolphål och rännor vilka hör samman med grophusbebyggelsen. Grophusen är av skiftande storlekar men de flesta har en rektangulär grundplan. Någon rökugn av den typ som finns i exempelvis Löddeköpinge materialet har ej påträffats. Att det också har existerat långhus indikeras av en mängd stolphål inom de olika bosättningsområdena, även om några helt klart definierbara hustyper ännu ej föreligger, förutom för Fosie IV området.

För att komplettera bilden av bosättningskontinuiteten ska också nämnas att det förekommer bebyggelse rester från förromersk och romersk järnålder i de vikingatida - tidig medeltida bebyggelseområdenas omedelbara närhet. Däremot förekommer rester efter bebyggelse från folkvandringstid och vendeltid betydligt sparsammare eller saknas helt.

Det arkeologiska materialet från bebyggelseområdena visar att bosättningarna har upphört under 1000 talet. I och med att undersökningarna hela tiden har utförts i samband med exploateringar har med få undantag de kulturlager som säkert har funnits inom de olika bebyggelseområdena schaktats bort. Det finns dock inga, i den sterila marken nedgrävda anläggningar, som kan dateras till perioden efter 1000-1100 tal. Bosättningarnas upphörande måste sättas i samband med en koncentration av bebyggelsen till det område, som enligt 1700-tals kartan betecknas som Fosie byområde. Fosie by såsom varande mera betydelsefull än de övriga bosättningarna markeras dels genom den runsten från 1000-tal som är placerade mitt i byn, fig 1 dels genom kyrkans etablering i Fosie by någon gång under 1000-tal.

Då materialet från de relaterade undersökningarna är under bearbetning får resultaten ses som preliminära. Skillnaderna i keramikmaterialets sammanställning har redan berörts. Det ska också tilläggas att det *ännu* ej påträffats några grophus inom Fosie byområde.

I ett flertal andra byar inom Malmöområdet har också undersökningar i större eller mindre omfattning utförts. Här ska i korthet redogöras för två av dessa, Hindby, som aldrig haft någon egen kyrka utan har tillhört Fosie, och Tygelsjö som är en egen kyrkby.

Stora motorvägsbyggen under början av 1970-talet skar rakt genom Hindbys byområde. Numera finns enbart en gård kvar på samma plats som skifteskartorna visar. Tyvärr fanns inte ekonomiska resurser för en totalundersökning av kulturlager utan undersökningarna har i stort sett bara berört de anläggningar som var nedgrävda i steril mark. Totalt undersöktes 13 grophus och ett flertal gropar, härdar, stolphål och rännor. Enligt 1700-tals kartan, fig 2, ligger gårdarna placerade på ett sätt som närmast skulle karakteriseras som en klungby. En naturlig avgränsning söderut ligger vid 22 meters höjdkurvan. Denna bildar begränsningen för Hindby mosses norra utlöpare. Öster om denna linje bör det fortfarande under sen järnålder och tidig medeltid ha varit sankmark. Grophusbebyggelsen koncentreras till de högsta områdena, 24 meters höjdkurvan inom byområdet. Klart visas också att inget

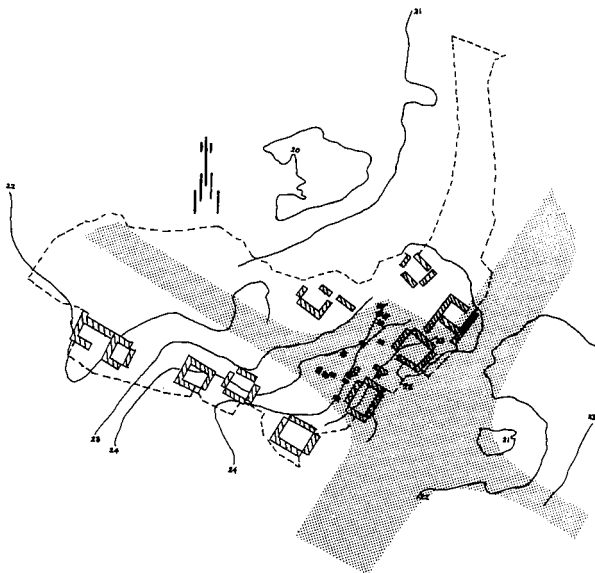

Fig 2. Hindby by på 1700-talet. Prickat område = ytor som kontrollerats och utgrävt av Malmö museum. Svarta fyrkanter = grophus från 1000-1100-tal.

av grophusen ligger under någon av 1700-tals gårdarna. Grophusen är snarare placerade med hänsyn till den lokala topografin.

I Tygelsjö gjordes en större undersökning under vinterhalvåret 1980-81. Undersökningsområdet låg i det närmaste upptill det nuvarande kyrkogårdsområdets södra mur, fig 3. När en ny prästgård skulle uppföras under 1920-talet som ersättning till den tidigare nedbrunna, kunde ett 30-tal kristna gravar, daterade till tidig medeltid, lokaliseras och undersökas.

Vid undersökningen 1980-81 kunde kyrkogårdsområdets västra och södra begränsningar fastställas. Att det inom detta undersökta kyrkogårdsområde inte finns anläggningar som gravnedgrävningarna har stort visat på att området inte varit bebyggt innan det har avsatts till kyrkogård. Däremot kommer husrester (dock inga grophus), stolphål och gropar direkt utanför kyrkogårdens västra och södra begränsningar. I groparna och i husen fanns svartgods av både AII och AIV typ. Inget äldre rödgods påträffades men däremot yngre rödgods av 1600-1700-tals karaktär. Detta yngre material måste sättas i samband med gård nr 9.

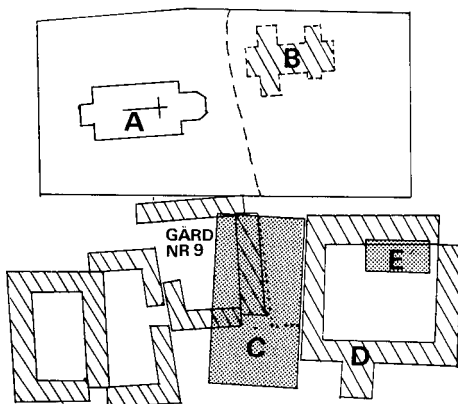

Fig 3. Del av Tygelsjö's 1700-tals bebyggelse.

- A: nuvarande kyrka.
- B: riven medeltida kyrka.
- C: Undersökningsområde 1980-81. Prickrad anger kyrkogårdsområdets begränsningar.
- D: Tidigare prästgård.
- E: Undersökningsområde för nuvarande prästgård.

Enligt 1700-tals kartan och som undersökningarna har visat ligger den tidigare prästgården placerad inom området för den tidig medeltida kyrkogården. Gård nr 9 ligger däremot med sin östra begränsning i linje med kyrkogårdsområdet.

I Tygelsjö tycks, av hittills varande material, bebyggelsen koncentreras kring kyrkområdet först i samband med kyrkans tillkomst. Rester efter de hög- och senmedeltida gårdarna saknas i materialet.

Undersökningarna i Fosie, Hindby och Tygelsjö visar att olika faktorer har spelat in vid etableringen av den tidig medeltida byn. Det har också skett förändringar av bebyggelsen inom byområdet under hög- och senmedeltid. Framtida undersökningar kan ge bättre besked på dessa punkter och hjälpa till att skapa en så komplett bild som möjligt över kontinuitet och karaktär på bebyggelsen inom byområdet.

Södra Malmöområdet i makroperspektiv

Sven Rosborn

Fosieområdet är endast ett av Malmö museums större utgrävningsområden. Vid sammanslagning av museets hela insamlade material, erhålles goda möjligheter för studier av bebyggelseutvecklingen inom en hel region och inte enbart inom en eller ett par byars gränser. Det agrara samhällets, innan enskiftets genomförande i början av 1800-talet, var uppdelat på så många intressenter inom varje by, att man kan förutsätta att by-, väg- och åkergränser kan föras långt ned i tiden. Studier av det arkeologiska materialet kan därför, inplottat på dessa äldre kartor, ge väsentlig basinformation om regionens utvecklingsmönster. Malmö museum har därför som första led i en större regional analys av sitt arkeologiska material, påbörjat kartöverföring av de mycket detaljerade storskifteskartorna från 1770-80-talen på en modern malmökarta i skala 1:10000. Samtliga 30 byars storskifteskartor har för en större kostnad rasterprofotograferats med negativerna i skala 1:10000. Positiva kontaktfilmer har framställts och via ett ljusbord arbetar vi nu med att på ett särskilt filmskikt överföra byarnas gränser, bybebyggelsens gränser, husens belägenhet, vägnas sträckning, fasta synliga fornlämningar, åker- och vångsystemen, kvarnar och gårdar utanför bybebyggelsen etc. För att kartmaterialet ska bli så användbart som möjligt även inom kultur-

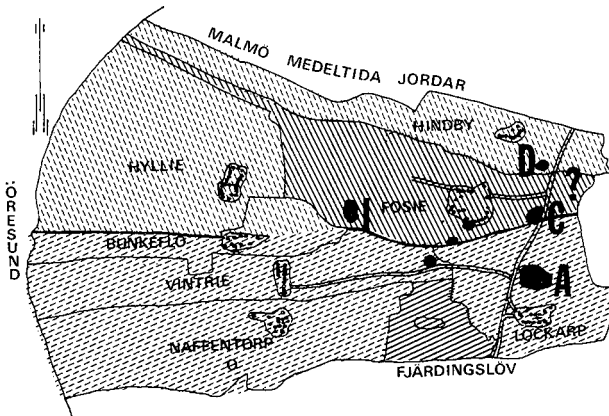

Fig 4. Byar och bygränser söder om Malmö under 1700-talet. A-D: se fig 1. I: Stolpalösa, boplats yngre vikingatid - 1000-tal.

minnesvärden, inritas sådana företeelser som, utom ovan nämnda objekt, även berörs av fornminneslagen exempelvis det medeltida stadsområdets bebyggelsebegränsningar och förstädernas utbredning under 1600-talet. Genom att sedan i plantryck trycka över det särskilda filmskiktet på dagens malmökarta, erhålles ett förmärligt instrument för framtida bebyggelsehistoriska studier. Arbetet är i full gång och under våren kan vi förhoppningsvis se ett färdigt resultat i form av en ca 2x2 meter stor karta med nutid i svart och dåtid i färg. Med denna karta som underlag kan museet gå vidare i sin bebyggelse- och topografiska forskning. Nedan ska dock helt allmänt skisseras lite av det som vi redan i nu läget börjar skönja.

På fig 4 har inlagts en norr-sydgående landsväg, vilken löper parallellt med kusten och ca 4-5 km från dessamma. Vägen fortsätter utmed hela södra öresundskusten ned mot Trelleborg. Utmed vägen finnes stora koncentrationer bronsåldershögar, vilket tidigt har lett till en teori om att denna väg existerat redan under bronsåldern. Då nu Malmö museum funnit urnegravfält från yngre bronsåldern direkt intill denna väg men utan fortsättning på andra sidan vägen, får denna teori en fastare förankring. På fig 4 har också inlagts två vägar vilka från väster når fram till "bronsåldersvägen". Dessa båda vägar har inlagts eftersom de inte följer det vanliga 1700-talsmönstret i området, nämligen som direkta vägförbindelser mellan de olika byarna. De två vägarna slutar i stället i till synes tomma intet uppe vid "bronsåldersvägen". Nu har det emellertid kunnat konstaterats att den ena vägen slutar vid den stora vendeltida (?) -tidigvikingtida boplaten i Fosie IV (A). Boplaten eller byn innehåller minst 30 långhus och 15 grophus. Den andra vägen slutar i ett område där man hittat rester efter äldre vikingatid och dessutom en bävtgrav från yngre järnåldern (D). Kan då dessa vägar vara lika gamla som boplaterna? Ytterligare en faktor, nämligen vägar- nas belägenhet, talar för detta.

I det mönster 1700-tals byarna bildar söder om Malmö ned till Falsterbonäset, kan man skönja ursprungliga, större markenheter, vilka sedermera avstyckats. Markenheter är ungefär lika stora och har som gränsmarkeringar ute vid Öresund större gravhögar eller domanta fornlämningar. På fig 4 visas två av dessa större markenheter. Den norra enheten bildas av byarna Hyllie, Fosie och Hindby, den södra enheten av byarna Bunkeflo, Vintrie, Naffentorp, Fjärdingslöv och Lockarp. Som kustgränsmarkering mellan Naffentorp och V: a Klags-torp söder därom har tjänat en stor gravhög, "Bomhög". I gränsen Bunkeflo-Hyllie har legat flera nu försvunna bronsåldershögar och i gränsen Hindby det medeltida Malmö ligger den stora "Blosshögen". Det visar sig nu att de båda vägarna ovan löper centralt genom dessa markenheter som troliga förbindelsvägar in från kusten till "bronsåldersvägen".

Under yngre vikingatid försvinner troligtvis de stora byarna vid "bronsåldersvägen" och istället uppstår ett flertal både större och mindre bosättningar runt om i de ursprungliga markenheter. Inte mindre än tre av fyra sådana bosättningar från yngre vikingatid -1000-tal ligger emellertid vid vägkorsningar, hämtade från 1700-tals kartorna. Detta kan tyda på att de ursprungliga, större markenheter redan under yngre vikingatid splittrats upp och reglerats, åtminstone vad det gäller en del av det vägnät som alltså existerade på 1700-talet.

Det ska nog poängteras att ovan skisserade utvecklingstrend i detta stadiet endast utgör en arbetshypotes efter vilken Malmö museum arbetar. Vårt stora arkeologiska material, kartöverföringarna, framtida punktundersökningar och framför allt ett slutförande av det arkeologiska materialets bearbetning kommer inom en snar framtid säkert att hjälpa inte minst den vikingatida-medeltida forskningen framåt.

Fosie i mikroperspektiv

Anders Reinsert

Det är i högsta grad väsentligt för förståelsen av helhetsperspektivet av byproblematiken att göra mikrostudier på de enskilda byarna. Här nedan appliceras en sådan studie på Fosie by. Studien får närmast betraktas som en skissering.

Den enda iögonfallande fornlämningen ovan mark är en runsten (markerad med R på fig 5) daterad till 1000-talets första hälft. Kyrkan, belägen på byns högsta punkt blev kraftigt ombyggd 1896 men är i sitt ursprung medeltida. Den är i sina nedre partier uppförd av tegel och troligen inte äldre än 1200-talets första hälft. En dopfont från 1100-talet antyder att kyrkan haft en äldre föregångare. Sydöst om kyrkan ligger byns 23 gårdar utspridda i en gles cirkel kring ett sankområde. Samtliga gårdar undantaget gård nr 10 och nr 11, ligger ovan eller i kanten av 28 m höjddiagram. Under medeltiden var gård nr 11 sätesgård och beboddes av vapnare och under en period av en riddare. Gården omnämns vid flera tillfällen i samband med arvs- skiften och andra ekonomiska transaktioner mellan 1309 och fram till medeltidens slut. 1765 beskrivs gården som omgiven av vallar och gravar. Rester av dessa vallar och gravar kan fortfarande skönjas i gårdens trädgård. Anläggningen är kvadratisk med ca 100 m sida. Gårdens placering i ett sankområde har troligen rent försvarstekniska orsaker.

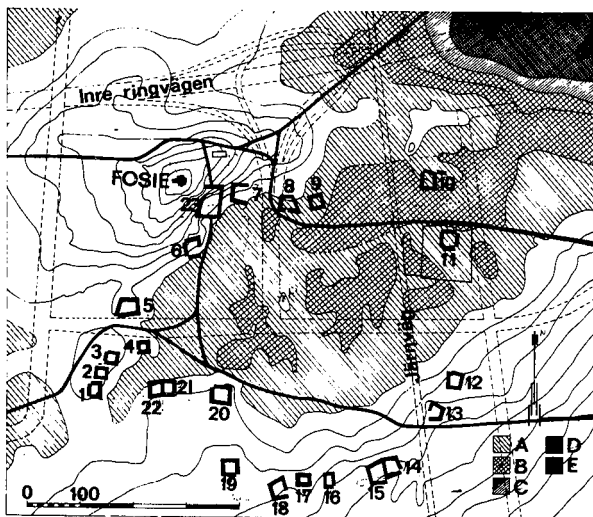

Fig 5. Fosie by år 1763. Nuvarande gator samt höjddkurvor innan exploateringen inkopierade. Gård nr 11 = den medeltida borgen på ca 100 x 100 meter.

Ännu en befäst anläggning av samma typ som gård nr 11 finns i Fosie socken. På gränsen mot Oxie socken vid vägen mellan Oxie och Fosie by ligger Skogholmens borg. I denna utförde Malmö Museum en provgrävning 1974 som påvisade en kvadratisk vallanläggning omgiven av en ursprungligen vattenfylld grav. Några bebyggelse lämningar påträffades inte, då anläggningens mitt utnyttjats som grustäck. De enda fynden som påträffades var rester av medeltida tegel och kalkbruk som låg i vallgravsfyllningen. Endast 1 procent av borgens yta grävdes varför framtida grävningar kan ge nya resultat.

I samband med markexploatering fick Malmö Museum 1978 möjlighet att totalundersöka gård nr 10. Denna gård hade flyttats ut från byområdet i samband med enskiftet, som för Fosies del ägde rum 1804. Därefter hade gårdstomten varit uppodlad fram till undersökningstillfället. Kulturlagren var till stora delar sönderplöjda och omrörda men även där inte sentida plöjning stört stratigrafien var lagerbilden till stora delar förstörd. Detta berodde dels på att jorden närmast gården varit utsatt för intensiv brukning under hela dess existens, dels på själva flyttningen av gården. Man hade gått så grundligt till väga att även grundstenar och delar av gårdsplanen upprutits och bortförts. Trots detta

påträffades lämningar av tre byggnader, varav två kunde dateras till 1300- respektive 1400- talet. (Fig 7. Anl 3 respektive Anl 7). Andra anläggningar som är värda att nämna i detta sammanhang är: brunnar med skoning (Anl 6 och 13) brunnar utan skoning (Anl 5, 11 och 14) dräneringsrännor (Anl 8, 12 och 15) rester av gårdsplan (Anl 3:1), ugnskonstruktion (Anl 11 anlagd i sänka som bildats när brunnen fyllts igen) och härdar (Anl 10 och 4). Stora mängder medeltida keramik av godstyp BI, BII, C1 och C2 påträffades. A2 gods förekommer endast i en härd (Anl 4) som inte kan knytas till gårdsanläggningen. Två mynt vilka båda är slagna i Lund påträffades. Det äldsta är från Knut den VI regeringstid 1181-1202 och det yngre en Magnus Smek prägling 1332 - 1360. Fyndmaterialet var genomgående av hög kvalitet och flera exempel på importgods från bl a England kunde konstateras. Närmast som kuriosas kan nämnas ett järnbeslag i form av en heraldisk sköld från Anl 3.1 (se fig 6). Vapnet har tillhört väpnare Henricus Josephsen av ätten Krabbe (muntlig upplysning av fil.dr Jan Raneke). Han var Capitaneus Castri på den kungaägda borgen Lindholmen 1376. Från gård nr 10 finns inga anläggningar eller fynd som kan dateras tidigare än 1100- talets första hälft.

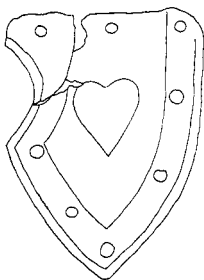

Fig 6. Vapensköld av järn, påträffad vid utgrävning av gård 10. Skala 1:3.

Vid anläggandet av en minneslund sydöst om kyrkan utfördes en omfattande undersökning 1978. På ett ca 200 m² stort område påträffades 7 brunnar varav 5 kunde dateras till 1000-talet (A2 gods), en till 1100-talet och en till 12-13-talet. Dessutom undersöktes ett flertal dräneringsrännor vilka kunde dateras till 1000-talet. Rännornas riktning indikerar att en tillhörande bosättning bör ha legat vid gård nr 23 och gård nr 7 fig 5.

Utgrävningarna vid gård nr 22 vid Spelmansgatan har Ingmar Billberg redogjort för.

I samband med för grovt utförd schaktning förstördes lämningarna efter gård nr 8 och nr 9. Endast fragmentariska anläggningar från 16- och 1700-talet påträffades.

Med detta arkeologiska och historiska materialet som grund kan man försiktigtvis börja skissera fram en arbetshypotes för bebyggelseutvecklingen i Fosie by. Vid storskiftet fanns i Fosie by 23 gårdar och på tegskifteskartorna från 1763 och 1702 är antalet detsamma. I en uppgift från 1569 omnämns att Fosie socken har 33 tiondegivare varav 23 i Fosie by och 10 i Hindby. Ett rimligt antagande är att alla 23 gårdarna existerat mellan 1804 och 1569 och att deras inbördes placering varit densamma. Naturligtvis har ekonomiska förändringar skett, mark har köpts och sålts, arv skiftats osv men utan att detta satt några påtagliga spår i bebyggelsestrukturen. Stabiliteten och kontinuiteten är markant och man frågar om detta också är relevant för medeltiden. Resultatet från undersökningen av gård nr 10 tyder på kontinuitet från 1100-talets första hälft fram till 1804. Samma slutledning kommer man fram till vid en genomgång av materialet från provgrävningen vid gård nr 22. Tendensen är tydlig men materialet är för begränsat för att några slutsatser med säkerhet kan dras. Provgävningar i fler gårdar måste därför göras. Under tidig medeltid kan dock en omstrukturering av bebyggelsen med säkerhet fastställas. Fynd eller anläggningar från 1000-talet kan ej knytas till gård nr 10 medan det är troligt att en större bebyggelsekoncentration funnits vid kyrkan vid denna tidpunkt. Med bakgrund av undersökningen i minneslunden kan man med stor sannolikhet antaga att det är i kyrkans närhet som den första bebyggelseförtätningen sker. Denna är i sin tur samtida med nedläggningen av boplatserna omkring Fosie by som Ingmar Billberg tidigare påpekat.

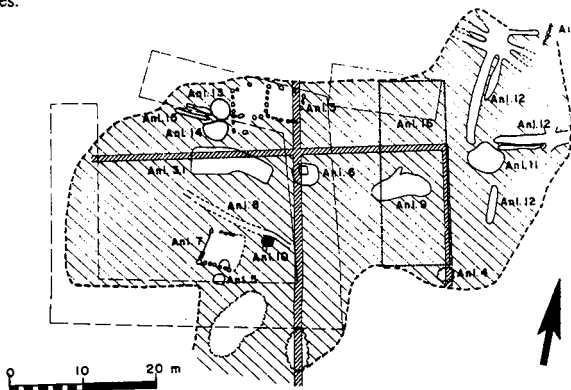

Fig 7. Plan över utgrävningen av gård nr 10 i Fosie.

Men vilka faktorer har då spelat in vid Fosie bys uppkomst? Kyrkans roll skall i det här sammanhanget inte underskattas men det är troligt att kyrkans makt inte varit så stark på detta tidiga stadium att den kunnat påverka bybildningen. Det faktum att de äldsta spåren av verksamhet inom byområdet påträffats i kyrkans närhet är dock svårt att bortse ifrån. Vems mark ligger kyrkan på och vem har patronatsrätten? Som tidigare nämnts står en runsten från 1000-talet mitt i Fosie by, vilket indikerar en storman i området vid denna tidpunkt. Runstens text lyder "Esbern rejste denne sten efter sin faelle Dvaerg, en velbyrdig dreng".

Enligt Klaus Randsborgs nyligen publicerade teori, tillhör Fosiestenen en grupp runstenar av honom kallad "after jellinge type". Dessa stenar restes av stormän för att markera övertagandet av en vasalltitel, "dreng" från en fosterbroder, "faelle". Dessa "drengar" utförde krigstjänst och utrustade skepp i kung Sven Tveskägs eller Knut den stores ledningsflotta. I utbyte mot krigstjänst förlänades "drengerna" med land. Förlänningen omfattade minst en by. (Randsborg. The Viking age in Denmark 1981 sid 35-42.) Om Randsborgs teori stämmer är det då inte möjligt att sammankoppla en storman i vasallförhållande till kung Sven eller kung Knut, med bildandet av Fosie by? I så fall är det också rimligt att antaga att samme storman är den ursprungliga kyrkans patronus. En större undersökning i den ovan omtalade medeltida sätesgården (gård nr 11) kan eventuellt ge en lösning på problemet.

Avslutningsvis vill jag påpeka att den ovan skisserade bilden av Fosie bys utveckling kan behöva revideras då materialet fortfarande bearbetas och kompletterande arkeologiska undersökningar ännu inte utförts.

LITTERATUR

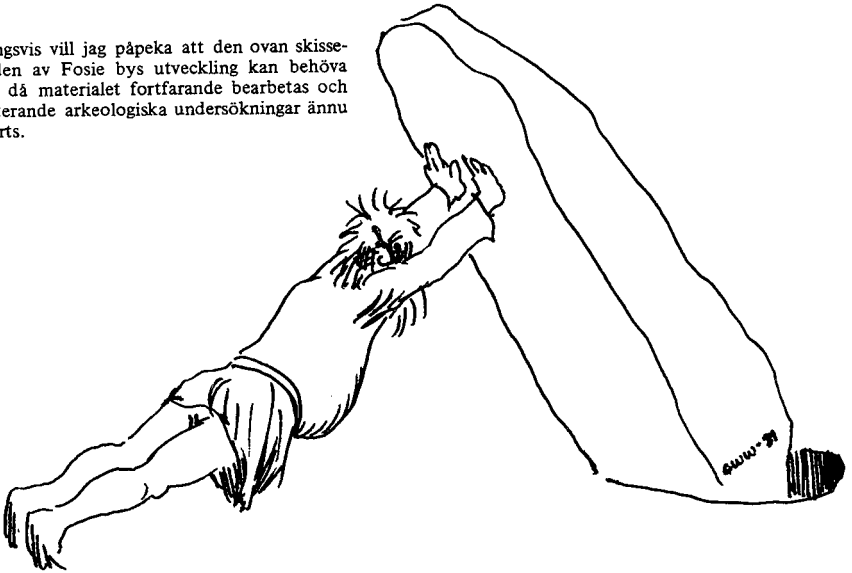
Nils Björhem. Malmö 1 Malmö 1979

Ingmar Ingers. Ortnamn i Malmö. Malmö forminnesförening 1960.

K G Ljunggren och B Ejder. Lunds stifts Landebok 1569, del 1 sid 433-434. Lund 1950.

Klaus Randsborg. The viking age in Denmark London 1980.

Björn Rosenberg. Skogholmen - en herregård söder om Malmö. Ale nr 1 Lund 1975

MEDELTIDA BYTOMTER - EN ANTIKVARISK ENKÄT

1. PRESENTATION

Medeltidsarkeologin har kommit att domineras av och bli synonymt med stadsarkeologi. Detta är i och för sig inte så märkligt med tanke på att exploateringstrycket har ökat kraftigt på våra medeltida städer. Huvudparten av de undersökningar som äger rum i landet är ju trots allt exploateringsgrävningar. Men hur förhåller det sig då med den medeltida lantbebyggelsen? Hotas även den av stundande exploatering?

För att få ökad kunskap om det medeltida samhället är det minst sagt rimligt att vi även riktar blickarna utanför städerna. Majoriteten av befolkningen var trots allt bosatt på landsbygden och livnärde sig av agrar produktion.

För att få en uppfattning av hur de beslutande antikvariska myndigheterna regionalt behandlar dessa ärenden, ställs följande frågor till landets länsantikvarier.

1. Inventering

Hur ser underlaget för Era bedömningar ut?

Är de medeltida byarnas förekomst inventerad (genom skriftligt källmaterial etc)?

Är de medeltida byarnas lägen inventerade (genom äldre kartmaterial etc)?

2. Exploatering

Hur behandlas medeltida bytomter i den antikvariska verksamheten? Frågan gäller dels övergivna byar, dels byar där det föreligger kontinuitet från medeltid fram till dags dato.

3. Dokumentation

I de fall där det förekommit eller planeras dokumentation, hur har den utförts eller hur kommer den att utföras? Som kartering? Som grävning? Hur har grävningen företagits, genom totalundersökning, provgropar eller sökschakt? Är andra vetenskapsgrenar inkopplade, historiker, kulturgeografer, geologer, zoologer eller botaniker?

Vilka dokumentationsmetoder man väljer att använda sig av beror givetvis på vilka frågeställningar man har. Frågeställningarna hänger i sin tur samman med vilka kunskaper man har tidigare. Vilka frågeställningar är aktuella hos Er?

Efter påminnelser fick vi slutligen svar från 21 av landets 24 länsstyrelser.

I det följande avsnittet presenteras 6 av svaren som exemplifierar hur man regionalt handlägger den medeltida agrarbebyggelsen. Svaren visar såsom väntat ett mycket skiftande kunskapsläge och antikvariskt intresse.

2. ETT URVAL AV ENKÅTSVAREN: ÖREBRO, SÖDERMANLANDS, UPPSALA, GÄVLEBORGS, JÄMTLANDS OCH VÄSTERBOTTENS LÄN

Medeltida bytomter

Med anledning av redaktionens rubricerade förfrågan får jag - efter samråd med landsantikvarie Egon Thun, Örebro läns museum - anföra följande.

1. Inventering

Förekommande litteratur, t ex senast Jan Brunius (Bondebygd i förändring. Bebyggelse och befolkning i västra Närke ca 13001-600. Lund 1980) samt arbeten av Hannerberg, Hellberg, Sporrong (bl a främst i samlingsverket Kumlabygden samt i arbeten från Kulturgeografiska institutionen i Stockholm, ref Sporrong), Samzelius (Kumla kyrkas räkenskapsbok), Grandinsson, m fl samt flera uppsatser i läns museets årsbok "Från bergslag och bondebygd", dels äldre årgångar dels den för 1981 (medeltida temanummer under tryckning).

Spridda uppgifter förekommer även i Raå:s fornminnesinventering för den ekonomiska kartan; väsentligt nytt material lär framkomma vid den nu pågående revideringen av inventeringen (t ex medeltida järnhanteringsplatser). Visst underlag av betydelse finns även i Nordiska museets byundersökning (t ex Närkesradbyarna).

Systematisk sammanställning av alla litteratur- och andra uppgifter saknas. Ett sådant "uppslagsverk" vore dock väsentligt för t ex länsstyrelsens antikvariska bedömning i olika markanvändningsfrågor. Den sporadiska bevakning som kan ske härvidlag är helt beroende av handläggande tjänstemans kringsyn - eller brist på kringsyn - i förekommande litteratur, mm.

2. Exploatering

Någon stor exploatering av övergivna bylägen eller av befintliga byar med känd medeltida bebyggelsekontinuitet har veterligt inte förekommit i länet.

De små exploateringarna, huvudsakligen stycke-bebyggelse (utomplans-bebyggelse) i nämnda lägen går inte att bevaka annat än undantagsvis mot bakgrund av gällande "spelregler" (byggnadslagstiftningen) mellan kommuner och länsstyrelse. Medeltida bylägen (övergivna eller ännu brukade) finns endast sällan angivna som fast fornlämning på den tryckta ekonomiska kartan.

3. Dokumentation

I förekommande fall - och de har hittills varit mycket få - har mot bakgrund av bestämmelserna i 8 § fornminneslagen föreskrivits antikvarisk schaktningsskontroll.

Beträffande övrig dokumentation: se uppgifter vid 1 ovan om förekommande arbeten av historiker, kulturgeografer, fornminnesinventering, mm.

Aktuell frågeställning synes i nuvarande läge främst vara att få till stånd en hanterlig sammanställning av all spridd kunskap samt en utvärdering härav som bl a pekar ut ett rimligt antal platser, som kunde vara väsentliga att antikvariskt bevaka. För den del av bevakningsarbetet som ankommer på länsstyrelsen är det avgörande, att de utpekade platserna kan hävdas och behandlas som fornlämningar, enligt de regler som anges i fornminneslagen.

Olle Lindqvist
länsantikvarie

Ang medeltida bytomter

Förutom att svaret dröjt finns det beklagligt lite att ge som svar.

1. För Södermanland finns underlagsmaterial hos DMS, men varken länsstyrelsen eller länsmuseum har resurser att utnyttja materialet annat än i specialfall, som t ex i museets pågående inventering av Trosa med omnejd.

2) Övergivna byar har vi vanligen ingen kunskap om. För befintliga byar saknar vi oftast uppgift om ålder och resurserna medger inte alltför omfattande kartstudium. Arkeologiska kontrollundersökningar krävs normalt ej vid exploateringar.

3. Mest angeläget är att få byarna lokaliserade, därefter daterade. I samband med framtagning av kulturminnesvårdsprogram är det en förhoppning att även kunna ägna någon tid åt bytomter.

Den enda undersökning av en bytomt jag i hastigheten kommer på är Mesta i Eskilstuna, UV Rapport 1980:26 med litteraturhänvisningar.

Med vänlig hälsning
Ulla Walukiewicz
tf länsantikvarie

Enkät angående medeltida bytomter

1.

Underlaget för bedömningarna har hittills varit ganska dåligt. Förhoppningsvis blir det bättre i och med att man vid revideringen av fornminnesinventeringen också förtecknar övergivna bebyggelselägen. För att i svårbedömbara ärenden få ett bättre bedömningsunderlag har jag ofta utnyttjat lantmäteri-

enhetens äldre kartmaterial, som omfattar konceptkartor - delvis svårtydda - från ca 1700, storskiftes- och laga skifteskartor.

Slumpvis framtagna uppgifter, t ex kulturgeografernas undersökningar i Hållnäs i Norduppland och Trögden (Sporrong och Ulla Göransson) ger i vissa områden ett bra bedömningsunderlag.

De medeltida byarnas förekomst är dokumenterad i projektet Det medeltida Sverige. Hittills har norra Roden och en del av Tiundaland publicerats. Det finns för Uppsala läns del också en del relativt nyutkommen litteratur t ex Dahlbäcks och Söderbergs skrifter om Uppsala Domkyrkas gods innehav och Gustav Vasas gods, som kompletterar bilden.

Någon egentlig inventering utöver detta finns inte och inte heller finns någon sammanställning över de medeltida bylägena.

Oftast kan man dock genom studium av det äldre lantmäterimaterialet ganska väl identifiera de medeltida bylägena, som ju i regel i de traditionella jordbruksbygderna fortfarande är bebyggda och brukade.

Mera svårbedömbara är de medeltida kolonisationsområdena i Norduppland. I dessa områden görs endast en partiell revidering av den ekonomiska kartan och i och med detta inte heller någon ny fornminnesinventering. Detta innebär att vi för ett mycket intressant område, som bl a omfattar hela järnbruksbygden och kustområdena med den vikingatida och medeltida kolonisationen, kommer att ha ett ofullständigt inventeringsunderlag. Just denna kategori av fornlämningar blev ju som bekant mycket ofullständigt redovisad i den gamla inventeringen. Vad som egentligen finns

i dessa områden kan man se i Sporrongs Hållnäsundersökning. Skillnaden mellan ekonomiska kartans fornlämningsredovisning och kulturgeografernas material är skrämmande stor.

2.

Fornlämningsredovisningen på den ekonomiska kartan bestämmer i stor utsträckning vilka ärenden som kommer in till länsstyrelsen för prövning. Om en bytomt inte redovisas som fornlämning är det mycket sannolikt att byggnadsnämnden tar sitt beslut utan remiss till vare sig länsstyrelse eller länsmuseum.

Vid större exploateringar, där man ofta kräver förundersökningar, fosfatkartering etc. blir naturligtvis en äldre bytomt föremål för undersökning, om man inte väljer att styra undan exploateringen till ett annat område, vilket torde vara regel.

Huvuddelen av nybebyggelsen på landsbygden i Uppsala län består av friliggande villor. Ett bygge av den omfattningen kan inte finansiera en arkeologisk undersökning. I regel hänvisas därför till annat nybyggnadsläge om en fornlämning berörs. Det har i ett par fall hänt att jag godtagit nybyggnadsläge i en lucka i en gårdsrad, på platser som kunnat beläggas som tidigare bebyggda, utan att jag samtidigt ställt krav på arkeologisk undersökning. Det har då rört sig om ytor som genom markarbeten eller avschaktningar varit så förstörda att undersökning inte framstått som meningsfull.

3.

Som väl har framgått av mina svar på punkterna 1 och 2 har det i vart fall under den tid jag arbetat i länet förekommit mycket litet av dokumentation

och arkeologiska undersökningar på medeltida bytomter. En mindre grävning på en gårdstomt i Håbo kommun genomfördes av UV 1976, men undersökningen föranleddes av att det fanns registrerade fornlämnningar från förhistorisk tid på tomten. Vid en stor exploatering i Storvreta, Lena socken, som just nu pågår, kommer ett område, som kan innehålla ryggade åkrar, att dokumenteras före utbyggnad genom provschakt, uppmätning och fotografering.

Frågeställningarna som berör medeltida bytomter är många och hänger samman med vår bristande kunskap. Alltför få arkeologiska undersökningar har genomförts och mig veterligt finns ingen samlad information någonstans. Vid de stora exploateringarna i slutet av 60-talet undersöktes några bytomter i Stockholmstrakten, t ex Alby i Botkyrka och Tureberg i Sollentuna som borde presenteras i annan form än svår-tillgängliga grävningsrapporter.

Detaljfrågorna är många: att konfrontera uppgifter i lagtexter och kameralt material med den verklighet man finner vid en arkeologisk undersökning, att jämföra stadsgård med landsgård, undersöka huskonstruktioner, byggnadsgruppering etc. Kronologin, byns utveckling. Hur såg de nya kolonisationsenheterna ut? O. s. v.

I all hast och med
vänlig hälsning
Stig Rydh

Svar på enkät 27 april 1981

1. Inventering

Underlag saknas i stort sett. Kartstu-

dier, överföring av bylägen och gårdslägen från skifteskartor till ekonomiska kartan har skett för centrala bygder i länet. Vi håller också på med uppläggning av bykort med källuppgifter om byarna som komplement till byggnadsinventeringarna.

2. Exploatering

Ingen speciell bevakning av byarnas utveckling sker. Dock är just nybyggandet på landet enligt min mening ett stort antikvariskt problem i dagens kulturlandskap, och frågor om utformning och lokalisering av nytillkommande bebyggelse upptar en stor del av vår tid. De av META aktualiserade frågorna har därvid inte varit de centrala utan försumrats genom brist på kunskap och brist på resurser att ta fram kunskap, detta trots att vi känner till att åtskilliga bygder i länet har mycket ålderdomliga bylägen.

3. Dokumentation

Inga insatser utöver direkta undersökningar av registrerade eller nyupptäckta fornlämningar har gjorts.

Hälsningar
Erik Nordin

Ang. medeltida bytomter eller lantbebyggelse

Vid riksantikvarieämbetets fornminnesinventering i Jämtlands län 1965 - 75 registrerades över 200 lämningar efter medeltida ödegårdar, s k ödesbölen. Dessa var till större delen tidigare kända i diplommaterialen eller i räkenskaper. Ytterligare ett hundratal gårdar är kända i arkivaliser, men är i senare tid upplade eller ej återfunna.

De ej ödelagda medeltida gårdarna, varav många härstammar från förhistorisk tid, ligger idag till större delen på sina ursprungliga platser eller alldeles i närheten. (Begreppet gård kan i det här sammanhanget innebära flera brukningsenheter.) Landhöjningen har inte påverkat landskapet, vilket får ses som en orsak till att gårdarna inte har flyttats. De medeltida gårdarnas läge kan studeras i äldre kartmaterial, vilket flera punktanalyser bekräftar.

De s k ödesbölena behandlas vid exploateringsärenden i enlighet med fornminneslagen. Gårdar eller byar med kontinuitet från järnålder/medeltid är svårare att följa upp vid exploatering. I många fall finns dock restriktioner/riktlinjer inskrivna i kommunöversikter eller andra översiktliga planprodukter.

Det medeltida jordbruket i Jämtland har främst behandlats av historiker från Trondheim, Audun Dyddhal och Helge Salvassen, i samband med nordiska ödegårdsprojektet. Salvassen har i sin avhandling "Jord i Jemtland" från 1979 beskrivit jordbruksutvecklingen i landskapet.

En arkeologisk bearbetning av ödegårdarna utförs för tillfället av Sten Gauffin, Jämtlands läns museum. Fem ödesbölen har till sin helhet karterats. På ett av dessa har arkeologiska undersökningar företagits samtidigt som pollenanalys, C-14-dateringar, fosfat- och ph-kartering har utförts. Frågeställningarna är inriktade på att söka utreda det medeltida jordbrukets utveckling samt den medeltida bondens materiella villkor.

Uppgifterna är framtagna genom Sten Gauffin vid Jämtlands läns museum.

Ingvar Jansson
länsantikvarie

Uppgifter om kunskapsläget beträffande medeltida bytomter i Västerbottens län

META har i en enkät till länsantikvarien i Västerbottens län ställt frågor rörande den medeltida lantbebyggelsen i länet. Nedanstående svar har utarbetats med hjälp från Anders Huggert och Lars-Göran Spång vid Västerbottens museum.

1. Inventering

Hur ser underlaget för Era bedömningar ut? Är de medeltida byarnas förekomst inventerad (genom skriftligt källmaterial etc)? Är de medeltida byarnas lägen inventerade (genom äldre kartmaterial etc)?

Västerbottens län består av södra delen av landskapen Lappland och Västerbotten. Ovanför lappmarksgränsen var marken ända in på slutet av 1600-talet reserverad för samerna och deras verksamheter. Den medeltida bygden är således att finna i kustsocknarna. På 1300-talet fanns i länet fem socknar: Nordmaling, Umeå, Bygdeå, Löfvånger och Skellefteå. De första säkra uppgifterna om byar och gårdar finner vi i Gustaf Vasas jordabok för Västerbottens län 1543. De bosättningar som där räknas upp förutsätts ha medeltida ursprung.

Det äldsta kartmaterialet för Västerbottens län härstammar från 1600-talet. Någon systematisk genomgång av dessa kartor för att lokalisera de medeltida byarnas lägen har inte gjorts. Vid förarbetena till kulturminnesvårdsprogram för länet har detta tagits upp som ett angeläget forskningsobjekt.

Genom bl a Ragnar Berglings forskning har kyrkstäderna i övre Norrland kartlagts och deras bakgrund beskrivits. Omfattningen av eventuell medeltida bebyggelse kring medeltidskyrkorna är oklar.

Lämningar efter medeltida bosättningar

finns också vid kusten i form av tomtningar, deras lägen har kommit fram tack vare fornminnesinventeringen. Landhöjningen (ca 1 m/100 år) är till god hjälp när det gäller att spåra upp medeltida bebyggelseplatser vid kusten samt vid datering av båtlämningar och andra lämningar.

Vid byggnadsinventeringar görs genomgångar av äldre kartmaterial och skriftliga källor, bl a av storskifteskartor och lagaskifteskartor.

2. Exploatering

Hur behandlas medeltida bytomter i den antikvariska verksamheten? Frågan gäller dels övergivna byar, dels byar där det föreligger kontinuitet från medeltid fram till dags dato.

Granskning enligt 8§ fornminneslagen sker kontinuerligt av stadsplaner och vid exploateringsärenden såsom grustäkter m m. Detsamma gäller i de flesta fall avstyckningsärenden, medan enstaka byggnadslov på kommunal nivå inte granskas. Vår bristfälliga kunskap om medeltidsbyarnas lokalisering gör bedömningen många gånger osäker. Som underlag används då fornminnesinventeringen. Då medeltida lämningar misstänks sker i vissa fall besiktning på området. I synnerhet i byar där bebyggelsen ligger kvar på samma plats sedan medeltiden torde det vara svårt att i dag göra fynd som daterar från den äldsta bosättningen.

3. Dokumentation

I de fall där det förekommit eller planeras dokumentation, hur har den utförts eller hur kommer den att utföras? Som kartering? Som grävning? Hur har grävningen före-

tagits, genom totalundersökning, provgröpar eller sökschakt? Är andra vetenskapsgrenar inkopplade historiker, kulturgeografer, geologer, zoologer eller botaniker? Vilka dokumentationsmetoder man väljer att använda sig av beror givetvis på vilka frågeställningar man har. Frågeställningarna hänger i sin tur samman med vilka kunskaper man har tidigare. Vilka frågeställningar är aktuella hos Er?

Medeltidsarkeologiska utgrävningar har gjorts i relativt liten omfattning. Ett länsövergripande medeltidsarkeologiskt "forskningsprogram" föreligger inte utan specificerad frågeställning görs vid varje undersökningstillfälle. Generellt har målsättningen varit vid de senare årens undersökningar att begränsa undersökningen till att komplettera de skriftliga källorna. Exempelvis undersöktes del av Åsele kyrkstad i samband med exploatering med hjälp av sökschakt och provgröpar. Inriktningen var att prioritera beförande området för analys av matvanor. En medeltida handelsstation från 1400-talets slut vid Lappviken i Jörns socken har i det närmaste totalundersökts. Projektet har pågått sedan 1976 med en grundforskningsinriktning på att dessa fenomen ej varit kända i vare sig skriftliga eller arkeologiska källor. I Västerbottens kustland företas, som en del av projektet Norrlandskust, vissa undersökningar av medeltida hamnplatser.

De tvärvetenskapliga satsningarna för de mindre undersökningarna har begränsats till konsultationer. Vid större arkeologiska undersökningar anställs i mån av behov geografer/geologer, zoologer och botaniker vid själva fältarbetet. Analyskostnader har vidare hög prioritet i kostnadsberäkningarna för arkeologiska undersökningar. Vid Lappviken utför exempelvis 1:e stats-

geologen Urve Miller biostratigrafiska undersökningar.

Karin Eriksson

3. KOMMENTAR MED STATISTIK

Trots att viktiga län som Gotland, Kopparberg och Östergötland saknar svaren en möjlighet att se tendenser i den antikvariska hanteringen av medeltida landsbebyggelse.

Enkäten visar att de antikvariska myndigheternas överblick och bevakning av den medeltida agrarbebyggelsen har stora luckor. Översikter över bebyggelsens lokalisering och lämningarnas omfattning saknas som regel. Detta gäller även områden som Mälardalen och Sydsverige vilka kan anses som agrara centralområden under medeltiden. Undantag finns dock, Uppsala och Jämtlands län tycks enligt svaren ha ett gott underlagsmaterial. Övriga delar har vissa av Norrlandslänen ett förhållandevis gott underlagsmaterial.

Äldre kartmaterial utnyttjas i de fall det finns tillgängligt.

Fornminnesinventeringens register utnyttjas endast sporadiskt men man sätter ett stort hopp till den revidering som genomförs för närvarande.

Vid enstaka tillfällen har specialinventeringar gjorts inför en exploatering.

Överlag är behovet av inventering mycket stort både vad gäller bylägen och odlingsspår exempelvis i form av åkersystem och hägnader. Dagens antikvariska situation medger ingen systematisk kontroll av exploatering inom byar med be-

lagd kontinuitet från medeltiden; dessa byar är inte heller markerade på den ekonomiska kartan, varför länsstyrelsen inte behöver ge tillstånd till exploateringen.

Övergivna bytomter behandlas däremot som fornlämningar vid exploateringsärenden. Redovisningen på den ekonomiska kartan avgör vilka ärenden som skall prövas av länsstyrelsen. Eftersom underlaget ofta är dåligt kan resultatet bli som i ett av enkätsvaren, "då vi inte har något underlag, har vi inte heller kunnat få några ärenden".

I enstaka fall bidrar enskilda forskningsprojekt till ökad kännedom om en regions medeltida agrarbebyggelse. Det är i regel i sådana områden man har det bästa greppet om bebyggelsen.

De dokumentationsmetoder som förekommit i de flesta fallen är kartering och grävning i form av provgropar och sökschakt. Undersökningarna har oftast rört dokumentation av bebyggelselägen. Endast i undantagsfall har större undersökningar genomförts vilket inte ens länsantikvarien känt till. En grundläggande arkeologisk kunskap om bebyggelsens karaktär förefaller att saknas.

Vissa undantag märks dock, i Jämtlands län har Sten Gauffin karterat 5 ödesbölen och undersökt ett av dem, det arkeologiska materialet har kompletterats med pollenanalyser, C 14-dateringar, fosfat- och ph-karteringar.

I Vellinge kommun i Malmöhus län har en större systematisk genomgång av byarna skett genom kart- och arkivstudier kombinerat med provundersökningar. Sten Skansjö är projektansvarig. I Kristianstads kommun har fosfatundersökningar påbörjats.

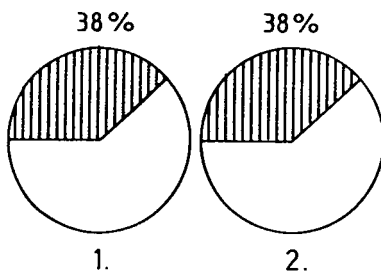
Förutom dessa förekommer tvärvetenskapliga projekt exempelvis i Ystads

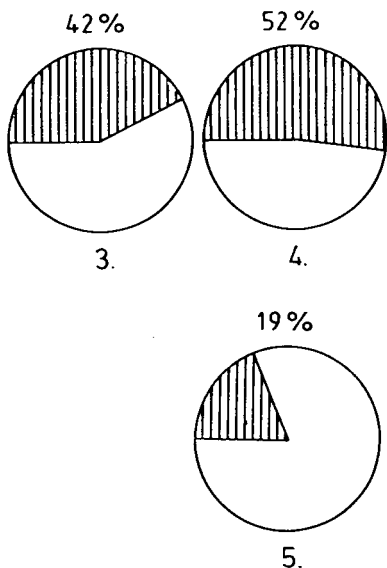
kommun (presenterat i META 1/81) och i Hållnäs sn i Uppland (se separat artikel i detta nummer).

De enskilda forskningsprojekten har bidragit till formulering av mera preciserade frågeställningar rörande bebyggelsens karaktär och utveckling, detta har i vissa fall skett i samarbete med andra discipliner, särskilt vad gäller frågor rörande ekologi och markutnyttjande. Det förefaller dock överlag som om den moderna agrarforskningens resultat, har haft liten påverkan på den antikvariska bedömningen. I de allra flesta fall angavs överhuvud taget inte några frågeställningar som vägledande för verksamheten.

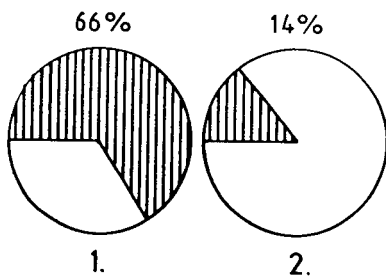
Trots att enkätsvaren har ett mycket varierande innehåll har vi vågat oss på ett försök till en statistisk bearbetning.

Vad gäller inventering framgår enligt nedanstående figur att länsstyrelserna i varierande grad använt sig av: 1) fornminnesinventeringens register, 2) äldre lantmäteriakter, 3) medeltida skriftligt källmaterial, 4) kännedom om universitetens forskning, 5) ingendera av alternativen 1-4.

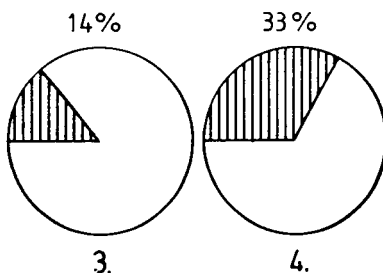
Vad gäller dokumentation visar nedanstående figur på motsvarande sätt att ett varierande antal länsstyrelser använt sig av: 1) arkeologiska utgrävningar, 2) fornlämningskartering, 3) naturvetenskapliga metoder, 4) ingendera av alternativen 1-3.

Dessa figurer kan mera nyanserat uttryckas i ord. De 21 enkätsvaren ger avseende inventering följande bild. 8 svar nämner att man är medveten om fornminnesinventeringens registrering av bytomter. 9 länsstyrelser säger sig använda skrivet medeltida källmaterial då i bearbetad form, som användbart vid en inventering. I 11 län finns någon form av samarbete med universitetet. Det kan vara en doktorand som har länet som undersökningsområde eller ett universitetsprojekt som bearbetar länets medeltida förhållanden. Att gamla lantmäterikartor var ett användbart material ansåg åtta av de 21. Endast fyra stycken ansåg ingenting eller insåg att ingenting var gjort men att mycket borde göras.

Avseende genomförd dokumentation var antalet som inte hade gjort någonting sju stycken. Egentliga arkeologiska utgrävningar hade skett i 14 län. För att finna bytomternas begränsningar hade man i två län utfört fosfatkarteringar och i lika många län hade man karterat bytomter.

På det hela taget gav enkäten en ganska dyster bild av landsbygdsbevakningen. I flera fall visade det sig också att svaren på intet sätt motsvarade verkligheten, nämligen så att svaranden inte hade insikt i vad som egentligen har skett av inventering och dokumentation i det egna länet. Visar detta kanske på det ringa intresse som länsantikvarier ägnar åt landsbygdens medeltid?

4. FROMMA FÖRHOPNINGAR

Det är alltid lätt för specialister att påpeka brister i allmänpraktikerns handläggning inom specialistens arbetsområde. Men något sådant är inte meningen med META:s enkät. Vår strävan är i stället att göra en inventering av handläggningen vid landets länsstyrelser och utifrån den komma med alternativa förslag samt att starta en diskussion om medeltida landsbygdsarkeologi.

Enkäten visade entydigt på att det finns ett stort behov av en inventering. Man måste ha kunskap om bytomternas existens innan man kan hävda deras antikvariska värde. Som vi ser det, rör det sig om inventering på två skilda nivåer.

1. Att tillvarataga och infoga redan tillgänglig kunskap i handlägningsarbetet.
2. Att förvärva ny kunskap genom inventering av landskapet och det skrivna källmaterialet.

Enkäten visade att somliga länsstyrelser var väl förtrogna med historikers och kulturgeografers forskning rörande det medeltida kulturlandskapet. Så dock ej alla. I dessa discipliners forskning ingår ofta stora materialgenomgångar med ortsredovisning i katalogform som slutprodukt. I sådana kataloger redovisas de enskilda brukningsenheterna för det mesta på ett sätt som ger ett utmärkt underlag för länsantikvariernas översiktliga planering.

En viss skillnad mellan de olika disciplinernas forskningsresultat är att notera. Historikern kan finna medeltida skriftliga belägg för en bys existens men som till lokaliteten inte går att bestämma förrän i modernare kartmaterial. Arkeologen och kulturgeografens forskningsresultat består däremot ofta av kunskap om byns

exakta läge och utsträckning. Vad som behövs för att få ett allsidigt beslutsunderlag är, att de traditionella ämnesgränserna överbryggas och att fältundersökningar och inventeringar kompletteras med litteratursökning.

Redan i dag finns i olika delar av landet goda exempel på lätt tillgängligt forskningsresultat. Ett exempel är L. O. Larssons Småländska bebyggelsehistoria (Växjö 1979, 1980) där Det Medeltida Sveriges (DMS) material (jfr S. Rahmqvists artikel ovan) publicerats jämte markeringar på den topografiska kartan. Denna publikation är på historikerns sätt översiktlig vad gäller bebyggelsens läge. En fältinventering behövs således för att fastställa bebyggelsens exakta läge och därmed göra materialet användbart i den antikvariska handläggningen.

För att få ökade kunskaper om de medeltida byarnas existens och lägen kan universitetetsinstitutionerna hjälpa till. Där kan t ex uppsatssuppgifter delas ut med direkt inriktning på ett inventeringsarbete för länsstyrelsernas behov. En annan metod kan vara att liksom i Malmsöhuslän lägga ut arbetet på en konsult, lämpligen med bakgrund i ämnena kulturgeografi/historia med hänsyn till att de materialtyper det rör sig om väl i första hand är äldre lantmäteriakter och 1500-talets jordeböcker.

Fornminnesinventeringen torde också kunna ge nya resultat (jfr R Jensens artikel) men inte vad gäller en helhet. Vad som R-märks är blott de övergivna tomterna, dvs de som kan vara tillgängliga för exploatering. Alla de som har kontinuerligt bruk kommer inte med på detta vis.

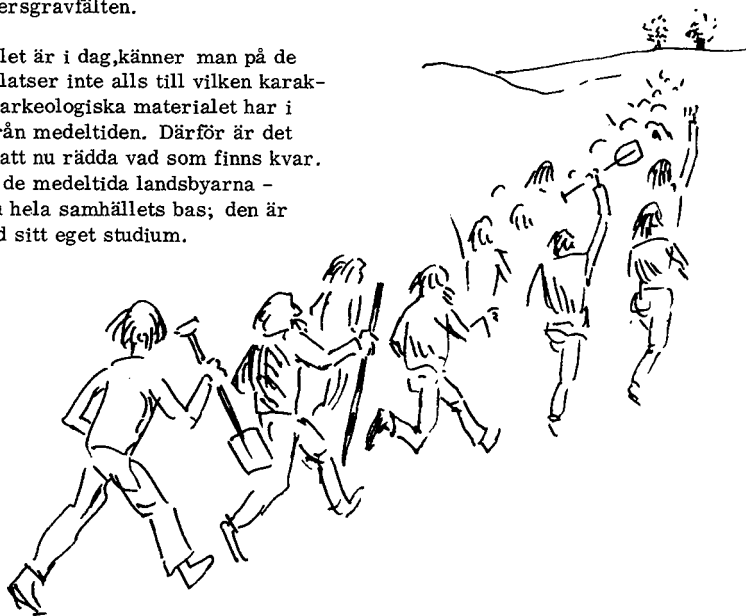
Ett för länsantikvarierna praktiskt sätt att samla de uppgifter som finns om

de olika byarna i länet är att upprätta ett bykartotek, vilket också föreslogs i enkätsvaret från Gävleborgs län. Att ett bykortsarkiv med arkivaliska "nedslag" och litteraturhänvisningar skulle vara ett unicum för Gävleborgs län har redaktionen dock svårt att tro.

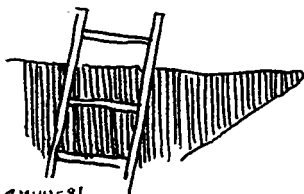
Vad gäller exploaterings- och dokumentationsarbetet får väl oftast från fall till fall avgöras vilken ambitionsnivå man ska ha. I princip skulle dock de antikvariska myndigheterna kunna kräva totalundersökning av de övergivna bytomterna på samma sätt som är brukligt vad gäller de ofta närbelägna järnåldersgravfälten.

Som fallet är i dag, känner man på de flesta platser inte alls till vilken karaktär det arkeologiska materialet har i en by från medeltiden. Därför är det hög tid att nu rädda vad som finns kvar. Där - i de medeltida landsbyarna - fanns ju hela samhällets bas; den är väl värd sitt eget studium.

UT TILL LANDET
UT TILL BYARNA

OCKSÅ EN GRÖN VÅG....

DEBATT

Funderingar kring ett nystartat projekt

Sven Rosborn

I META 1981:1 redogjorde Axel Christophersen rent allmänt om det nya projekt "kulturlandskapet under 6000 år" som startats vid Lunds universitet. Undersökningsområdet är södra Skåne, närmare bestämt trakten strax norr om Ystad. Visserligen är det publicerade bidraget endast en ytlig presentation, men undertecknad kan trots detta inte låta bli att lämna några reflektioner. Kommentarer grundar sig inte på teoriserande vetenskapliga frågeställningar utan i stället på undertecknads fälterfarenhet efter drygt ett decenniums arbete med många av de frågor "krumtappen" i projektet, dvs arkeologin, kommer att ställas inför. Funderingarna rör närmast det nya projektets delgrupp B4, "Framväxten av medeltidens landsbyar", och delgrupp B5 "Bebyggelseutveckling, produktion och social organisation under medeltiden".

Frågorna kring delgrupp B4 är närmast av lokaliseringsteknisk art. I Malmö har vi erhållit en utvecklingsbild från vendeltid (?) - äldre vikingatid till den högmedeltida byn som rent arkeologiskt kan sammanfattas enligt följande:

Under äldre vikingatid och kanske längre tillbaka är den arkeologiskt avläsbara bebyggelsen koncentrerad till enstaka, mycket stora byggrupperingar med långhus och grophus med rundad planform (fas 1). De tidigvikingatida byarna låg ej på de platser som senare medeltidens byar uppstod på. Under yngre vikingatid splittras dessa byar. Från perioden 900-1000-talet påträffas i stället utspridda koncentrationer av grophus men även enstaka grophus. Grophusen har fyrkantig planform samt ligger utanför de medeltida bybebyggelseområdena (fas 2). Under 1000-1100-talen försvinner dessa grophus och den medeltida byn uppstår som en bebyggelsekoncentration (fas 3), vilken under ett senare skede under medeltiden splittras upp något, varvid den form på byarna uppstår som vi känner från 1700-tals kartorna (fas 4).

Projektets delgrupp B4 kommer uppenbart att arbeta med faserna 1 och 2. Frågan är då hur man under endast tre års utgrävningstid och troligtvis relativt begränsade personalinsatser ska kunna uppbringa ett arkeologiskt material som kan anses ge bakgrundsmaterial till användbara ställningstagan-

den. För att omvandla teorier till vetenskapligt acceptabla fältresultat fordras att bebyggelselämningarna först kan lokaliseras. Detta kan ske på i princip fyra sätt:

Genom systematisk avbanning av större ytor.

I Malmö har vi i Fosieområdet under ett och ett halvt decennium övervakat och undersökt ca två och en halv miljon m² åkermark, men menar oss först på senare tid ha erhållit så yttäckande uppgifter av arkeologisk art att material nu föreligger för en fördjupad basforskning. Denna enormt resurskrävande metod torde emellertid näppeligen kunna användas av det nya projektet. Återstår då att söka lokalisera lämningarna utan att företaga omfattande markarbeten. Ett av dessa sätt är:

Ytfyndskartering. Innan schaktningarna påbörjades för Malmös nya industriområde Fosie IV, testades ytfyndskarteringens användbarhet noggrant och målmedvetet på den 620.000 m² stora ytan. Hela området låg då fortfarande under plog. Sex områden med koncentrationer av artefakter, mestadels slagen flinta, plottades fram. När i dag matjordsavbanningar och arkeologiska undersökningar visat vad som verkligen dölde sig i marken, kan det konstateras, att samtliga i området befintliga större boplatser från stenåldern och bronsåldern lokaliserats redan vid ytfyndskarteringen, medan däremot den mycket stora boplatsen från yngre järnålder inte lämnat det minsta spår på ytfyndskarteringsstadiet. Ytfyndskartering torde därmed också framstå som tämligen svåränvänd lokaliseringsmetod för delprojekt B4.

Ett annat tänkbart tillvägagångssätt vid lokalisering av byarna från äldre vikingatid kan teoretiskt sett vara *flygspaning och infrafotografering*. Även här visar emellertid utgrävningarna i Malmös Fosie IV att goda förutsättningar saknas för att sådana metoder ska kunna användas effektivt. Till skillnad från yngre vikingatidens ofta relativt djupa grophus, ligger nämligen lämningarna efter både grophus och långhus från äldre vikingatid ytterst ytligt. Dessutom är lämningarna så svårt skadade av den moderna djupplöjningen att, med en fullt realistisk bedömning, den stora Fosie IV boplatsen inom en tidsrymd av ca tio år skulle ha varit i det närmaste helt bortodlad. Avslöjande färgskiftningar på flyg-

fotografier av ett sådant boplotsområde innan avschaktning torde vara obefintliga.

Återstår enligt undertecknades mening *fosfatkarteringsmetoden*.

Johan Callmer, ledare för delgruppen B4, har arbetat med denna typ av inventering och redogör i "Meddelanden från Lunds Historiska museum" 1979-80 för en undersökning med fosfatkarteringsunderlag. Källmaterialet har varit den av Arrhenius 1934 sammanställda kartan över fosfathalter i skånska jordar. Undertecknad delar emellertid inte Callmers något positiva syn på användbarheten av denna karta i arkeologiska sammanhang. Orsakerna är följande:

Callmer redovisar å figur delar av Malmö kommun med begränsade ytor av större fosfathalter. Av dessa ytor har undertecknad slumpvis valt ut 12 områden utanför de medeltida byarna och undersökt om de förhöjda fosfatvärdena kan kopplas till förändringar i landskapet efter 1804 års enskift. Av de 12 områdena är det inte mindre än 7 områden som exakt täcker gårdsbebyggelse, vilken utflyttat till platsen efter 1804, ett område ligger i en skarp vägkrök från efter 1804, ett område ligger i slutet av en återvändsväg från efter 1804 och ett område ligger utmed en existerande landsväg. Endast två av de tolv områdena kan ej knytas till senare markregleringar.

Att gårdsplatser med närområden efter 1804 har producerat höga fosfathalter ger Fosie medeltida bykärna bevis på. På fosfatkartan avtecknar sig tydligt de gamla gårdsplatser som övergavs 1804. Endast tre gårdar fick ligga kvar på ursprunglig plats. Dessa gårdsplatser skiljer också mycket riktigt ut sig genom betydligt högre fosfatvärden än på de övergivna tomterna. Orsaken torde inte vara speciellt märkvärdig. Tester i samband med Fosie IV utgrävningen visar att fosfaten nedtvättas i marken. Mycket höga fosfathalter har påträffats t o m upp till en halv meter ned i steril moränlera medan matjorden i ytan inte givit högre fosfatutslag. Fosieutgrävningarna ger också klara bevis på att i varje fall Arrhenius karta ej kan användas i arkeologiska sammanhang. Ca 20-30 förhistoriska boplatser från i stort samtliga perioder har påträffats på ett område som på fosfatkartan inte visar några som helst förhöjda fosfatvärden.

Det ska bli spännande att om fyra-sex år få del av projekt B4:s resultat. Vi som redan länge arbetat aktivt på det sydsånska odlingsfältet ser de praktiskt betonade grundproblemen torna upp sig för det nya projektet. Kan man, med ovan visade svårigheter verkligen komma att få fram så mycket arkeologiskt material att man verkligen kan leva upp till satta målsättningar?

Övergår så till Axel Christophersens egen delgrupp B5, "Bebyggelseutveckling, produktion och social organisation, en undersökning av resursutnyttjande och utvecklingslinjer i agrarsamfund under medeltiden". Både undersökningsnamn och forskningsprogram anges som i detta skede i hög grad preliminära. Likväl blir man något fundersam över allt det man uppenbart tror sig kunna komma fram till. Axel Christophersen förklarar själv att det är det arkeologiska materialet som ska vara "krumtappen" i projektet framför anslutna historikers, kulturgeografer, kvartärgeologers och växtekologers insatser. Hur ser då den primära arkeologiska fyndsituationen ut som det hela uppenbart ska vila på? Jag ska börja med ett citat ur Torben Grønegaard Jeppesens "Middeltidlandens opståelse":

".....idet de første undersøgelser i Rønninge, Flemløse og Marslev viste, at der i de eksisterende landsbyer kun i meget begrænset omfang kan registreres nogen – i denne sammenhæng – anvendelig stratigrafi. For det første kunne der oftest ikke udskilles mere end 2-3 lag, hvorved stratigrafiens betydning i dateringsmæssig sammenhæng forsvinder, og for det andet viste det sig, at lagene i mange tilfælde var sekundært aflejrede eller opblandede som følge af f.eks. jordbearbejdning."

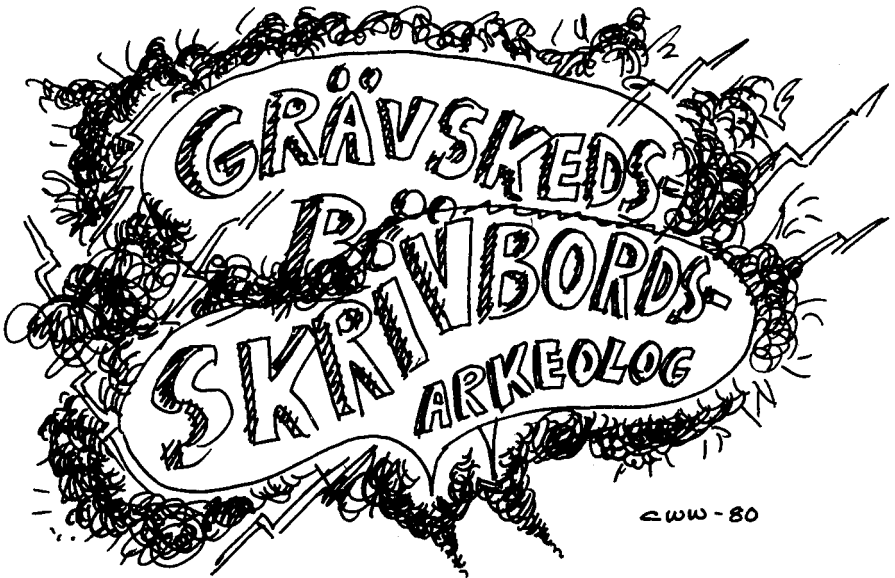
Torben har i sin publikation på fig 7 visat typiska bebyggelselämningar för de undersökta medeltida byarna på Fyn; några stenar lite här och där. Exakt samma bild har Malmö museum påvisat i de sju medeltida byar runt Malmö som det hittills grävts i. Kulturlagren i byarna har i princip samma tjocklek som matjorden på omgivande åkrar och är dessutom lika omplöjda som dessa. Ibland kan man ha rena turen att påträffa lite kullerstensläggningar, enstaka syllstenar, lerlager etc. som t ex i fallet Båtxan i Fosie. Grävningen har redogjorts för ovan. Trots att det utgrävda gårdsområdet i Båtxan i relation till andra utgrävningsområden bevarat ovanligt mycket bebyggelselämningar, kan man alls inte säga någonting om den medeltida gårdens utseende och funktionsuppdelning. Troligtvis är de påvisbara bebyggelselämningarna rester efter bostadsdelen, men inte ens detta vet vi med säkerhet. Vad det gäller utseendet och storleken på boskapsdel och ekonomilager vet vi överhuvudtaget intet. Hur Axel Christophersen ska få uppfattning om "störrelsesförhold og stallekapaciteten i de enkelte bebyggelseenhedene" anar vi inte. De till synes samstämmiga resultaten från Fyn och Malmö talar här emot ett för det nya projektet positivt resultat.

I samtliga undersökta malmöbyar har undertecknad förgäves sökt efter liknande gödsellager som inne i den medeltida staden. Sanningen är den att det inte påträffats den minsta lilla gödselklump i Malmö medeltida byar. Gödslet har troligtvis av-

ytrats på åkrarna och med det säkerligen också en stor mängd av gårdarnas avfall. Situationen är således helt olika mellan stad och landsby. I staden har vi en mer eller mindre aktiv kulturlagerprocess, medan i landsbyn denna kan karakteriseras som tämligen passiv. Om vi således redan i stadens kulturlager har svårt att källkritiskt bedöma omfattningen och värdet av bortforslat arkeologiskt material, torde situationen i landsbyarna vara ännu svårare. Med avsaknad av tolkningssäkra bebyggelseenheter, med mycket starkt reducerade möjligheter till stratigrafi och med alla okända faktorer rörande avfallsproblemets hantering i medeltidsbyarna, torde "sociala strukturer belysta genom bebyggelsens organisation och materiella nivå" vara oerhört svåra att få fram. Undertecknad är rädd för att Axel Christophersens projektoppläggning alltför mycket kan komma att svara till skrivbordsproducerade teorier och mycket lite till verklighetsanknytning på fältet.

Av det nya projektet förväntar sig undertecknad däremot mycket av alla de vetenskapsgrenar som *inte* fått bilda "krumtapen" i projektet. Projektets undersökningsområde ligger t ex i sådan terräng som i äldre tid ej överallt varit utsatt för intensiv odling, vilket ger bättre förutsättningar för exempelvis pollenprovserier. Det skoglösa malmömrådet har medfört att samtliga igenvuxna vattensamlingar tidigt utnyttjats för torvtäkt, varför användbart tvärvetenskapligt material här svårigen kan insamlas.

Tiden får avgöra vem som har rätt och vem som har fel av det som sagts ovan. Trots min något kritiska inställning till vissa delar av projektet, ska undertecknad gärna bli den förste att lyckönska om man lyckas nå sina uppsatta mål. Rannsakingens timme slår om fyra – sex år. Den som lever får se!

SÄLLAN UTALAT - OFTA TÄNKT

DEN DEFAITISTISKE ARKÆOLOGI?

I sidste nummer af META helliges adskillige sider emnet "nyere tids arkæologi" eller "historisk arkæologi", som nogle foretrækker at kalde fænomenet. Den sidste betegnelse bør vel rettelig også omfatte de dele af den klassiske og nærorientalske m. v. arkæologi, som opererer inden for perioder, som har efterladt sig skriftlige vidnesbyrd, derfor foretrækkes her betegnelsen "nyere tids arkæologi".

Tidsmæssigt arbejder man i indlæggene med en forholdsvis klar afgrænsning nedefter, nemlig ved middelalderens slutning/reformationens indførelse, mens man i nogen grad undlader at tage stilling til, hvor langt op i tiden, man med rimelighed kan forvente at skulle tage arkæologiske undersøgelsesmetoder i brug. De fremlagte indlæg af mere overordnet karakter - Arne B. Johansens, Axel Christophersens og Hans Anderssons - har især for de førstnævnte tos vedkommende et stærkt præget af ønsket om at tilvejebringe et teoretisk og metodisk grundlag for den arkæologiske virksomhed, der knytter sig til århundrederne efter middelalderen. Hans Andersson på sin side efterlyser derimod en afvejning af, hvorledes man i den planlæggende, antikvariske fase af det arkæologiske arbejde kan inarbejde og ikke mindst argumentere for inddragelsen af arkæologien.

At forfatterne deler sig på denne måde, kan ikke undre. Heri afspejles deres respektive tilknytning til henholdsvis universitetsmiljøet og den antikvarisk-museale arbejdssituation. Det er især denne sidste, jeg vil beskæftige mig med her.

Til indledning må man slå fast, at vi som arkæologer, hvad enten vi synes

om det eller ej, skal og må beskæftige os med den eftermiddelalderlige periode, også på arkæologisk vis, som praktisk udøvende museumsfolk. Det forhold, at de skrevne kilder flyder rigeligere i en bestemt periode, kan ikke levere noget argument for, at man undlader at tage stilling som arkæolog/kulturhistoriker til samme epokes materielle levn. Situationen vil i praksis blive uholdbar - hvordan vil man i længden kunne hævde over for almenheden og sin faglige samvittighed, at man godt nok bør værne - evt. udgrave - middelalderlige forekomster, men ikke tage tilsvarende hensyn til senere perioder?

Man skal i den forbindelse ikke se bort fra det forhold, at de materielle levn fra tiden efter middelalderen også består af en god del endnu stående bygninger og anlæg af forskellig art, og ikke blot af de fund, som udgravninger kan give. I det at arbejde arkæologisk med et sådant anlæg eller for den sags skyld en hel by, er der for mig ingen anledning til at opstille noget skel mellem middelalder og nyere tid. Hvis det er nødvendigt at gribe til en udgravning af hensyn til indsamling af fornødne oplysninger, eller fordi forekomsten er truet med ødelæggelse, så bør det gøres - ideelt set, lovgivning og økonomiske forhold sætter som så ofte en grænse for det mulige.

Arkæologien skal således ikke blot tages i brug, hvor der ikke findes andet, billigere og lettere kildemateriale at anvende (Hans Andersson, s. 3), men hvor der ud fra den foreliggende viden er rimelig grund til at tro, at den med sine undersøgelsesmetoder kan bidrage med (dele af) svar på de stillede spørgsmål, som ellers ikke kunne besvares. At foranstalte en udgravning i Rundetårn for at datere dette, ville være spild, al den stund man kan læse sig til årstal og bygherrens navn. Men at foretage en ar-

kæologisk undersøgelse i tårnet for at efterprøve usikre efterretning om tårnets astronomiske indretning har god mening (se Harald Langberg: Rundetårns indre cylindere, i Det skabende menneske, Kulturhistoriske studier tilrettet P. V. Glob 20. februar 1981, Kbh. 1981, s. 139-142). Dette eksempel kan lede til problemet om, hvorvidt nyere tids arkæologi blot kan forventes at bidrage med forklaringer og tilføjelser til de skrevne kilders udsagn og til historieskrivningen, noget, som man med Axel Christophersen må anse for utilfredsstillende lidt. Imidlertid er jeg ikke bange for, at arkæologien skulle løbe nogen risiko for at blive begrænset til en sådan rolle, når den opererer i nyere tid.

Man kan tage et eksempel: i disse år sker der en gennemgribende ændring i den eksisterende bygningsmasse i mange byer, for tiden noget forsinket af den økonomiske krise. Hele kvarterer er allerede forsvundet eller trues med udslettelse, uden at de udover i store træk kan dokumenteres for eftertiden. Lovgivningen i Danmark åbner ikke mulighed for en etnologisk registrering og indsamling i sådanne tilfælde, i modsætning til de midler, som gives til nødudgravninger af arkæologiske objekter. Men selv i de tilfælde, hvor man forestiller sig, at der foreligger en registrering af et sådant ældre bykvarter, hvor meget rigere bliver denne da ikke af, at man foruden beskrivelse, opmåling og fotos også besidder nogle af de rent fysiske levn derfra?

Den formidling og forskning, som indsamlingen skal munde ud i, er mindst lige så afhængig af de håndgribelige levn, som af det, der kan hentes ud af skriftlige kilder af enhver art. Hermed mener jeg ikke, at arkæologien skal levere illustrationsmateriale til brug i udstillinger og bøger og så lade det være godt

med det, eller at man uden videre kan eller skal overføre arkæologiske metoder på nyere tid; men jeg tror, at man uvægerligt kommer til at gøre den kulturhistoriske forskning og ikke mindst sine medmenneskers muligheder for at opleve noget af fortiden en bjørntjeneste ved at standse den arkæologiske virksomhed med middelalderen.

Rent beset skal man endvidere næppe forvente nogen sinde at kunne drage et fagligt skel mellem middelalderarkæologi og nyere tids arkæologi. Vender vi os fra bygningerne til de umiddelbart mere beskedne jordfund af forskellig art, foreligger der næppe i selve materialet nogen grund til at opgive den arkæologiske synsmåde ved tiden omkring middelalderens slutning. På nuværende tidspunkt er det f. eks. knap nok muligt at skelne blot nogenlunde sikkert mellem senmiddelalderens og 15-1600-årenes keramik. Det kan i nogen grad være et problem overhovedet at udskille senmiddelalderlige lag, når det drejer sig om byerne, og langt værre tegner billedet sig med hensyn til eftersøgningen af den middelalderlige landbebyggelse. Hvad hjælper det at stå med de skriftlige kilders navne på nedlagte landsbyer, hvis vi ikke kan datere de anlæg vi støder på, ja, ikke engang kan skelne dem med sikkerhed fra 1500-årenes bebyggelser?

Den nuværende uvidenhed skyldes selvfølgelig til dels manglende arbejde på området, men for at dette skal have rimelig udsigt til at lykkes, må man nødvendigvis beskæftige sig med både middelalderligt og efter-middelalderligt fundstof, også ud fra den synsvinkel, at studiet af overgangsfaser næppe er det mest uinteressante, der gives.

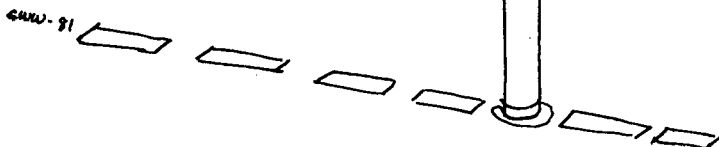
Som sagt i indledningen kan man som praktiserende middelalderarkæolog ikke undgå at skulle arbejde med nyere tids arkæologiske problemstillinger.

Dette medfører, at man forhåbentlig kender sin besøgstid på de universitetsinstitutter, som uddanner arkæologer, og sørger for, at disse i så høj grad som muligt er rustet til at tage opgaverne op. Det er i hvert fald givet, at med mindre de arkæologiske opgaver, som ikke kan undgås, bliver løst, og det så forsvarligt som muligt, så behøver man ikke gøre sig overvejelser om, i hvor høj grad man kan eller bør skrive historie med arkæologiske kilder. For i så fald forsvinder denne kildegruppe ganske simpelt.

Per Kristian Madsen

Litteratur

De kulturhistoriske bevaringsinteresser Nye tid. Fortidsminderrådet 1981 (m. henv.).

LERBOTTNAR - ÅTERIGEN

I META 1/1981 och Ale nr 2, 1981 framförde Leif Stenholm teorin att lerbottnarna använts som behållare vid lyseframställning. Som stöd för tanken framfördes bl a förekomsten av sillben, framför allt delar av huvuden, i anläggningar samt de höga fosfatvärden som konstaterats på lerytan och i leran. Sten Tesch framförde i samma nr av META att leran i lerbottnarna inte skulle vara så ren som den vanligtvis är, om den inneslutit ruttnande fisk. Emellertid finns det flera argument mot denna tolkning av lerbottnarna.

Lerbottnarnas läge och form lämpar sig ofta inte heller för lyseframställning. Lerbottnar som ligger så nära stranden som t. ex. i Simrishamn, där de t. o. m. kan ha blivit överspolade av vatten bör ha haft en annan funktion. En lämplig behållare om man vill skilja två vätskor från varandra med skumning skall snarare vara smal och djup än stor och grund som lerbottnarna vanligen är.

En lerbotten som används för lyseframställning bör också vara skyddad för regn, så att inte det åtrådda lyset spolades bort, när lerbotten fylls av vatten; ett sådant regnskydd behöver visserligen inte vara så konstruerat att det alltid efterlämnar arkeologiskt iakttagbara spår.

Förekomsten av fiskben i lerbottnarna har hittills inte kunnat knytas till anläggningarnas primära funktion. Vid undersökning av ett 50-tal lerbottnar i nuvarande Skansgatan i Simrishamn kunde fiskben och fiskfjäll endast konstateras på botten av en lerbotten.

Höga fosfatvärden är inte så överraskande i en lerklädd grop fylld med och överlagrad av medeltida kulturlager. Fosfatzonerna vaskas med tiden neråt i jordlagren men bromsas av och insamlas i svårgenomträngliga lager. Fosfatkoncentrationen är inte heller alltid högst på lerans yta, i en anläggning i Skanör, kv. Geten 22 konstaterades en fosfathalt över ~~300~~ 300 ph i leran medan koncentrationen på lerytan var 243

Som Leif Stenholm nämner i artikeln i Ale, var en av lerbottnarna i Kv. Knut i Ystad försedd med en flätad stomme i lerväggen. Denna lerbotten var, liksom de flesta övriga på tomten, grävd genom ett gråsvart sandigt kulturlager ner i den gula sjösanden. Flätverket, som bestod av upp till 5 mm tjocka kvistar, fanns inte i hela lerskalet utan endast i den del som låg ovanför den gula sjösanden. En anledning till att armerade lerväggen kan vara att den stuckit upp över markytan och därför behövt förstärkas. Anläggningens funktion skulle då också vara att hindra föroreningar på markytan att hamna i behållaren.

Den "armerade" lerbotten i Ystad är en ovanlig konstruktion, men det finns andra tecken på att lerbottnar har stuckit upp ovanför den dåtida markytan. Vid framrensning av lerbottnar är det vanligt att man träffar på inrasade lerskikt utmed anläggningens sidor enligt fig. Lerskalets bevarade övre kant ligger i ett plan runt hela anläggningens periferi men nervikta eller inrasade lerskikt finns längs kanterna. Den nervikta eller inrasade leran har från början suttit ovanför markytan, stödd på

utsidan av en sandvall eller av gräs-
torvor.

Vad är det då man velat förvara i ler-
bottnarna? Troligen är det den rensade
sillen, som man ville hålla skild från
sand, jord och sillrens. I ett lokalt or-
ganiserat fiske, innan Hansan kommer
in i bilden vid 1200-talets mitt, har man

kanske inte haft möjlighet att utföra ar-
betet i land enligt "löpande bands" prin-
cipen. I stället har man rensat en last
sill, sedan konserverat den, i salt eller
på annat sätt, därefter rensat nästa
last osv. Lerbottnarna skulle då ha
varit en tillfällig förvaringsplats för
halvfabrikatet.

Lasse Wallin

MOTREPLIK

Efter att ha tagit del av Lars Wallins
inlägg i lerbottensdebatten, vill jag
gärna göra följande påpekanden och
kommentarer:

Wallin påstår att "fiskben hittills inte
kunnat knytas till lerbottnarnas primära
funktion". På sidan 27 i min Ale-artikel
framgår, att man på åtminstone fyra
olika orter konstaterat tunna horisonter
med fjäll och fiskben direkt på anlägg-
ningarnas ytskikt. Dessa iakttagelser,
som geografiskt sett täcker upp en stor
del av anläggningstypens utbredningsom-
råde, kan knappast tolkas som annat än
spår efter den funktion som lerbottnarna
fyllt.

Att fiskben inte påträffats i samtliga ler-
bottnar, t. ex. i den av Wallin nyligen
genomförda grävningen i Simrishamn,
kan givetvis bero på en rad faktorer,
såsom:

- 1) Varierande bevaringsförhållanden
på och inom de skilda orterna.
- 2) För grova undersökningsmetoder.
- 3) Det faktum att sillen är en fet fisk
och de fettsyror som bildas vid för-
ruttelseprocessen snabbt bryter ner
benen.

Lars Wallin tar också upp lerbottnarnas
design och menar bl. a. att de genom

sitt ringa djup är direkt olämpliga för
lyseframställning. På denna punkt mot-
säger han dock sig själv, då han längre
fram i sitt inlägg hävdar att anläggning-
arna ursprungligen varit väsentligt dju-
pare. Av hans skisser kan man lätt
frestas att dra slutsatsen att lerbott-
narna stuckit upp som trattar ur jorden
- något som jag emellertid ställer mig
tvivlande till.

Att lerbottnarna som regel varit för-
hållandevis vida och grunda är säkert
ingen slump utan direkt avhängigt av
deras funktion. Om man ser till mitt
alternativa tolkningsförslag, att ler-
bottnarna kan ha använts vid själva
lyseframställningen, kan formen myc-
ket väl ha varit fördelaktig, eftersom
luften, som påskyndar förruttelse-
processen, fått stort tillträde.

Att hålla regnvatten borta från anlägg-
ningarna torde inte ha krävt någon avan-
cerad ingenjörskonst utan borde lätt ha
kunnat lösas genom ett arrangemang
med t. ex. några brädlappar och en bit
skinn. Värre förhåller det sig naturligt-
vis om man skulle råka ut för extremt
högvatten, vilket för övrigt fortfarande
vållar stora problem för kustbefolkning-

en. Att man ändå lagt en del lerbottnar så lågt att man utsatt sig för denna risk, bör rimligen tyda på att det rått stor aktivitet i området och att mer gynnsamma platser redan var upptagna antingen av andra lerbottnar eller någon annan verksamhet. I detta sammanhang bör även påpekas att man räknar med att "medelhögvattenståndet" ligger ca 0,4 m över medelvattenståndet. Denna nivå markeras längs våra kuster av en s.k. tångvall. Mig veterligen har man inte påträffat några lerbottnar, som anlagts under denna nivå.

Att debattera huruvida man förvarat rensad sill eller sillrens i lerbottnarna kan förefalla vara meningslöst hårklyveri. Med mina tolkningsförslag, som bl. a. bygger på att det analyserade benmaterialet från lerbottnarna klart domineras av skelettdelar från sillhuvuden, vill jag emellertid visa att även avfallet kan ha varit av stort ekonomiskt intresse. I motsats till Wallins påstående att lerbottnarna representerar ett lokalt organiserat fiske med arbetsfördelning enligt principen ro-du-så-rensar-jag, vill jag tillskriva verksamheten stor ekonomisk betydelse och se ett bakomliggande samhälle med mer komplex struktur. Redan det faktum att man i flera fall transporterat leran till fiskeläget, vittnar om att lerans egenskaper är av central betydelse. Leran bör så-

ledes betraktas som ett investerat kapital, som man givetvis förväntat sig få ekonomisk avkastning från. Denna investering kan näppeligen motiveras genom det Wallinska tolkningsförslaget, där leran dessutom med fördel kunde ersättas av ett mera lättåtkomligt material, t. ex. flätade korgar. I flera av fiskelägena har man haft ekonomiska förutsättningar att uppföra en stenkyrka. Detta bör tas som ett belägg för att verksamheten kontrollerades och styrdes av kungamakten och/eller kyrkan.

Lerbottnarnas egentliga funktion kan vi uppenbarligen inte komma åt med konventionella grävningmetoder och subjektivt tyckande. Vi står inför det faktum att flera hundra lerbottnar redan undersökts utan att vi med säkerhet kan fastslå vad de använts till. För att fortsätta undersökningar av denna anläggningstyp inte skall bli ett meningslöst självändamål där arkeologen, i stället för att ha en väl grundad frågeställning, söker skydd under positivistisk bekvämlighetsflagg, anser jag det vara hög tid att diskutera och pröva(!) alternativa undersökningsmetoder. Vilka laborativa insatser kan göras? Vilka analyser är det meningsfullt att satsa på? Skall vi sluta upp med att ta fosfatprov (se Wallins inlägg)? Finns det någon med t. ex. naturvetenskaplig bakgrund som har synpunkter på detta?

Text
Leif Stenholm

Teckning
Überzo

MEDELTIDSBORGAR I VÄSTSVERIGE - EN KOMMENTAR

Studiet av medeltida borganläggningar har i förhållande till stads- och byarkeologiska undersökningar kommit mer och mer i skymundan under de stora exploateringsgrävningarnas tid. Även i jämförelse med de resultat som de senare årens kyrkoundersökningar givit är det inte mycket nytt som hänt inom svensk borgarkeologi. En anledning till detta är givetvis att borganläggningar sällan berörs av markexploatering och att forskningsmedel för delutgrävning av icke hotade historiska minnesmärken är starkt begränsade. Tyvärr måste man emellertid också fastställa en viss brist på intresse inom forskningen. De nya informationer om livet under medeltiden som nåtts genom insats av främst stads- och kyrkoarkeologi fordrar dock en komplettering genom borgforskningen för att få en mer sammansatt bild av det dåtida samhället. Det måste betonas, att de växlande maktpolitiska, ekonomiska och sociala förhållandena under medeltiden återspeglas tydligt just i borganläggningarna. En brist inom det äldre publicerade materialet är dessutom koncentrationen på två områden: dokumentation respektive punktuell undersökning av enstaka anläggningar. Överregionala, ja till och med regionala undersökningar tillhör däremot sällsyntheterna. Dock skall betydelsen av äldre arbeten på inget sätt förringas, då de bildar den nödvändiga grunden för bredare upplagda undersökningar, som man har att förvänta. En intensivering av uppmättnings- och utgrävningsaktiviteten är självfallet önskvärd. Vad som framför allt fordras är dock, under användning av det redan bekanta arkeologiska och historiska materialet, genomförandet av större jämförande undersökningar för att klarlägga regionala paralleller och divergenser, samt grunderna därtill, i den topografiska fördelningen samt den typologiska och

funktionella utvecklingen av borgar. Av stor vikt vore i detta sammanhang att fastställa hur utvecklingen påverkats av de i styrka växlande politiska, ekonomiska och sociala krafterna i det medeltida samhället - som kungamakt, världsliga och kyrkliga stormän, centralistiska och federativa strävanden, borgar- och bondestånd. I detta sammanhang måste också tesen att olikheter i borgutvecklingen åtminstone delvis är beroende av olika regionala maktstrukturer kontrolleras (jfr Ericsson 1980 i Kiel Papers).

Med de inledningsvis kort skisserade åsikterna är det givet att jag med stort intresse tagit del av Rune Ekres uppsats om västsvenska borgar i META 2/1981, där åtminstone delvis liknande meningar företräds. Att en grupp medeltidsarkeologer har tagit upp studiet av borgar - och den därmed förbundna problematiken - i en större västsvensk region (Västergötland, Bohuslän och Nordhalland) måste ses med stor tillfredsställelse. Trots att arbetet endast bedrivs på fritid - Ekre talar anspråkslöst om en "seriös hobby" - har ett flertal intressanta frågeställningar tagits upp, vilka faktiskt till största delen saknats i senare års facklitteratur.

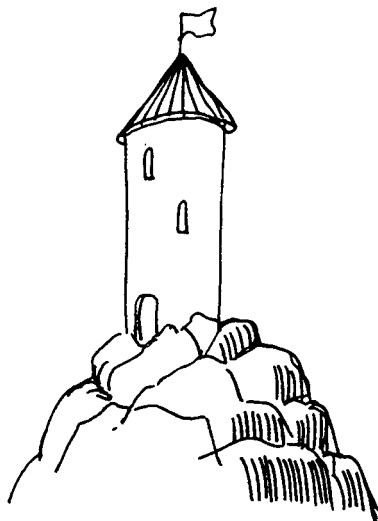
Trots att jag saknar direkt erfarenhet när det gäller västsvenska borgar och endast haft möjlighet att sätta mig in i en del av den aktuella litteraturen, vill jag ändå ge några personliga kommentarer till Ekres framställning. Dessa bygger främst på erfarenheter i det sydvästra Östersjöområdet.

När det gäller den grova funktionella indelningen i riks-, förvaltnings-, biskops- och stormansborgar instämmer jag i stort sett med Ekre. Då även han betonar, att de båda första kategorierna

tidvis sammanfaller, menar jag dock, att det borde räcka med tre huvudgrupper. Dessutom får man, beträffande stormansborgar, inte bortse från det stora antal "obetydliga" anläggningar som endast omges av befästningar vilkas karaktär huvudsakligen kan betecknas som symbolisk - de så kallade herrgårdspplatserna. En gård vars "försvarverk" endast utgjorts av exempelvis en smal grav kan inte ha kunnat motstå ett egentligt angrepp. En huvudfunktion bör i stället ha varit att demonstrera ägarens högre status i förhållande till de obefästa bondgårdarna. Trots detta utgör herrgårdspplatsen ett viktigt element i den senmedeltida gruppen av befästa bosättningar.

Kritisk ställer jag mig till försöket att dela upp de västsvenska borgarna i typer enligt Armin Tuulses schema. Denna "konsthistoriska" typologi låter sig svårigen överföras på massan av medeltida borgplatser. Ekre fastställer också, att huvudparten av anläggningarna åtminstone tills vidare inte låter sig inordnas i schemat. Presentationen av det västsvenska materialet skulle enligt min åsikt vinna på en mer distanserad hållning till Tuulses gruppering. Endast på så sätt lär en sammanfattade behandling av alla medeltidsborgar vara möjlig.

Beträffande datering av enskilda borgar (skriftliga källor, fynd och konstruktioner) är det naturligt att meningarna kan gå isär. Så daterar Ekre, väl med rätta, exempelvis Aranäs till tiden omkring 1250. Detta kan jämföras med Bror Schnittgers och Hanna Rydhs åsikt att borgens fasta hus uppförts redan under 1100-talets mitt. Det enda anförda argumentet för en så tidig datering - byggnadsmaterialet - är vid en kritisk granskning på intet sätt tillräckligt. Kastaler förs av Ekre tillbaka till sent 1100-tal. En sådan datering kan vara riktig. Dock måste också denna borgtyp behandlas med försiktighet. Så har nya kritiska

undersökningar av kastaler visat att dateringsgrundlagen för flera anläggningar som tillförts 1000- och 1100-talet är otillräckliga. De östsvenska kastalerna, varmed fristående stentorn avses, tillhör exempelvis först tiden från omkring 1200 och förekommer långt in i 1300-tal (jfr. Hinz i tryck).

När det gäller borgen i Kongahälla, som ödelades 1135, finns det ingen anledning att tvivla på dateringen. Där emot ställer jag mig ytterst skeptisk till påståendet att det rör sig om en motte-anläggning, det vill säga en borg bestående av en artificiell kulle vars plåt upptas av ett torn eller - mindre ofta - ett fast hus. Till denna i regel av vallgrav omgivna kulle hör ofta en direkt anslutande förborg. Skulle det vara möjligt att anföra säkra bevis för påståendet att Kongahälla tillhör denna borgtyp vore detta en mindre sensation inom nordeuropeisk borgforskning. De enda upplysningar jag funnit refererar till sagalitteraturen (Berg 1891-1894, s 205 ff.; Brøgger 1925, s. 2 f.; Ljungner 1935, s. 97).

Enligt denna uppfördes borgen på initiativ av Sigurd Jorsalfarer (1104-1130). Denne lät av sten och torv bygga en borg som omgavs av ett stort dike. I borgen lät han uppföra hus (kungsgård) och kyrka. Intet i denna korta beskrivning tyder på att det är fråga om en motte. Att sten och (gräs?)torv använts som byggmaterial räcker inte som indicium. I stället förmedlas intrycket av en av vallar och/eller murar omgiven större borgplats vilket tjänat som tillflykt för stadens befolkning. När man dessutom läser att flera hus och en kyrka uppförts på borgområdet försvinner varje tänkbar likhet med en motte-anläggning som enligt definition knappast kan uppvisa mer byggnader än ett torn. (Detta utesluter givetvis inte, att den stora borgplatsen i Kongahälla även kan ha haft ett torn.) I beskrivningen av fästets fall står slutligen att hela stadsbefolkningen flytt till borgen med allt gods de kunde ta med sig samt att efter borgens intagande kyrkan och alla husen nedbrändes. Även detta visar, att det inte rör sig om en motte utan om en större borgplats.

I jämförelse med daterade borgar av aktuell typ verkar dessutom en så tidig datering som 1100-talets början för en motte i Västsverige helt osannolik. Hermann Hinz (1981) visar i ett sammanfattande arbete att borgar av motte-typ i Nordeuropa - varmed Tyskland norr om Untereibe, Danmark och Sverige avses - inte kan föras längre tillbaka än till tiden omkring 1200 (Hinz 1981, s. 65 f.; s. 163 f.). Äldre försök att datera ett par motte-anläggningar i Schleswig-Holstein till en tidigare period behandlar Hinz kritiskt (Hinz 1981, s. 65 f.). Så visar han, att borgen i Leckhus förts till 1000-talet på grund av ett vikingatida betselbeslag som inte stammar från själva borgen utan från en 500 m avlägsen fyndplats. Det egentliga borgmaterialet tyder i

stället på en tidsplacering omkring 1200. Borgen Uetersum, från vilken endast byggmaterialet tegel säkerställt, tillför Hinz tiden efter 1200. En länge försvunnen myntskatt som hittades under 1800-talet och utgjort grundval för antagandet att borgen tillkom på 1000-talet anser han, att man inte med säkerhet kan tillföra själva motten. Troligare är att kullen använts endast som geografiskt riktmärke för området där myntskatten frilades. Tolkningen av Krinkberg som en karolingisk motte har redan tidigare vederlagts av Karl Wilhelm Struve (1965, s. 48) som visat, att det inte är fråga om en borg utan om en bronsåldershög vid vilken senare ett gravfält anlagts. Det nuvarande forskningsläget tyder följaktligen på att åtminstone det överväldigande antalet av motte-anläggningar i Schleswig-Holstein (liksom också i Mecklenburg och Pommern) klart tillhör tiden efter 1200. Det till vårt förfogande stående materialet för vilket dateringskriterier kan anges (Hinz inför 20 sådana motte-anläggningar i Schleswig-Holstein) visar att i Schleswig-Holstein motten som borgtyp huvudsakligen tillhör 1300-talet. Det äldre och yngre materialet är förhållandevis sparsamt företrätt. Den utvidgning av det kända materialet som är att förvänta genom Struves sammanställning av ett borg-corpus för Schleswig-Holstein lär knappast kunna ändra denna bild.

De hittills i Danmark daterade borgarna av motte-typ tillhör, med tyngdpunkten förlagt till 1300-talet, tiden efter 1200 (jfr. Hinz 1981, s. 164). Visserligen skriver Hans Stiesdal 1967 att en del av dessa borgar förmodligen tillhör 1100- eller 1200-talet. Dock har han sedan dess i ett flertal föredrag framhållit att det ännu inte varit möjligt att säkert datera någon dansk motte före 1200-talet. Utgrävda anläggningar understödjer i stället tanken på en koncentrerad förekomst under 1300-talet, i

främst dess första hälft.

Medan man således i Nordtyskland och Danmark - regioner som båda uppvisar ett rikt material - kan räkna med förekomsten av enstaka borgar av motte-typ från och med ungefär 1200 och med en överväldigande koncentration till 1300-talet är förhållandet inom Sveriges nuvarande gränser mer problematiskt. Det kända materialet är ytterst begränsat. I sin tidiga fas bör Sölvesborg ha tillhört de första danska borgarna av motte-typ. Trots att utgrävningar genomförts har det inte varit möjligt att klart säkerställa byggnadstiden (jfr. Kindström 1944). Pollenanalytiska undersökningar som utförts visar på en datering till 1100-1200-talen. Dock måste tvivel anföras, huruvida det är möjligt att med denna metod göra så "säkra" dateringar när det gäller den medeltida perioden. Utgrävaren Lars-Göran Kindström föreslår en datering till sent 1100-tal eller tiden omkring 1200. Vilhelm La Cour företräder åsikten att borgen grundats på 1180-talet. Trots att inga säkra dateringsunderlag anges verkar, med hänsyn tagen till borgens funktion som kunglig stödjepunkt, en datering till tiden omkring 1200 sannolik. Denna stämmer väl överens med den allmänt företrädda åsikten att Danmarks äldsta motte-anläggningar (ett fåtal) kan föras tillbaka till ett kungligt initiativ (i kontrast till mängden av yngre adelsborgar). För Trojenborg i Sydsmåland, där inga utgrävningar genomförts, låter sig mottens byggnadstid främst med hänsyn tagen till områdets växlande maktstruktur och det allmänna historiska händelseförloppet dateras till tiden strax före eller omkring 1350 (jfr. Ericsson 1980 - Trojenborg - och där anförd litteratur). En möjlig förekomst av motte-typen i Mälardalen antyds av Hinz (1981, s. 133 f.). Däremot kan Hans Christianssons försök att inordna Do-

marhögen i Gamla Uppsala i gruppen av motte-anläggningar anses som misslyckat.

Denna korta allmänna utläggning om nordeuropeiska borgar av motte-typ har jag ansett vara nödvändig för att åskådliggöra betydelsen av varje säkerställd motte-anläggning i Sverige. Om en borg som säkert kan dateras till tidigt 1100-tal betecknas som motte måste det, med hänvisning till det ovan sagda, finnas säkra bevis för detta. När det gäller Kongahälla, är det min åsikt, att det inte finns någon anledning att beteckna borgen som motte.

Syftet med min artikel var att kort ta ställning till den av Ekre förelagda presentationen av västsvenska medeltidsborgar. Det fåtal punkter som tagits upp till närmare granskning är tänkta som komplettering därtill. Avslutningsvis vill jag ånyo framhålla betydelsen av Ekres och medeltidsgruppens behandling av en större regions borgmaterial. Om åtminstone en del av de frågeställningar som anförts av honom och - när det gäller fyndmaterialet - av Kristina Carlsson kan lösas, skulle det innebära ett betydande komplement till vår kunskap om det medeltida samhället och borgarnas (växlande) funktion i detsamma.

Ingolf Ericsson, Kiel

Litteratur

- W. Berg, Slottsruinen på Ragnhilds-holmen. Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns Fornminnen och Historia 2:4, 1883, 3-132.
- W. Berg, Augustinerklostret i Konungahälla. Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns Fornminnen och Historia 5, 1891-1984, 187-318.
- B. Berthelson, Västergötlands befästningar och herremansborgar från den äldre medeltiden. Västergötlands Fornminnesförenings Tidskrift 1942, 25-59.

A. W. Brøgger, Båhus slott och festning. Bidrag til dets eldre historie. Göteborgs och Bohusläns Fornminnesförenings Tidskrift 1925, 1-38.

K. Carlsson, Fynden från medeltidsborgarna i Västsverige. META 2, 1981, 39-42.

H. Christiansson, Gamla Uppsala ur fortifikationssynpunkt. Tor 1958, 170-182.

I. Ericsson, Mittelalterliche Burgen und Herrenhöfe in ausgewählten Gebieten des südwestlichen Ostseeraumes - ein neues Projekt. Kiel Papers '80 from Fuglsang/Lolland (Kiel 1980) 97-120.

I. Ericsson, Trojenborg. Hypothesen und Fakten zu einer südschwedischen Burg. Offa 37, 1980, 219-231.

R. Ekre, Västsvenska medeltidsborgar som arkeologiskt studieobjekt. META 2, 1981, 35-38.

B. Fritz, Hus, land och län. Förvaltningen i Sverige 1250-1434 1-2. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in History 16 och 18 (Stockholm 1972 och 1973).

H. Hinz, Motte und Donjon. Zur Frühgeschichte der mittelalterlichen Adelsburg. Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters. Beiheft 1 (Köln 1981).

H. Hinz, Die schwedischen Kirchenkastale auf Gotland. Chateau Gaillard 10, i tryck.

L.-G. Kindström, Sölvesborgs slott - ett danskt riksfäste. Fornvännen 39, 1944, 226-236.

V. la Cour, Danske Borganlæg. Til midten af det trettende århundrede 1 (København 1972).

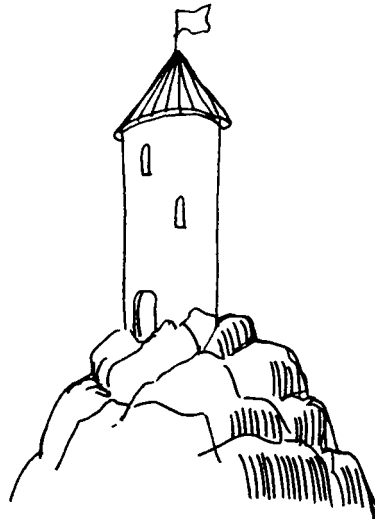
E. Ljungner, Ljungsborgen. Göteborgs och Bohusläns Fornminnesförenings Tidskrift 1935, 85-104.

B. Schnittger och H. Rydh, Aranæs. En 1100-tals borg i Västergötland. Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitetsakademien. Monografiserien 16. (Stockholm 1927).

H. Stiesdal, Die Motten in Dänemark. Eine kurze Uebersicht. Chateau Gaillard 2, 94-99.

K. W. Struve, Urkirchspiel im Holstengau. Schenefelder Geschichtsbeiträge zum Ansgarjahr 1965 (Hademarschen 1965).

A. Tuulse, Borgar i Västerlandet (Stockholm 1952).

BORGFORSKNING OCH ONOMASTIK

I META 2/1981 rapporterar göteborgs-
arkeologerna från sitt "grupparbete"
om västsvenska borgar. Artiklarna är
av stort intresse för mig som arbetar
med medeltida borganläggningar i hela
Sverige men utifrån lite andra aspekter
än arkeologiska. Jag arbetar sedan fy-
ra år tillbaka inom ett projekt, Ort-
namn och samhälle, med en avhandling
om namnen på våra medeltida borgar
och (befästa) sätesgårdar. Med min un-
dersökning hoppas jag bli kunna säga
något om medeltida namnmod och om
påverkan utifrån, t ex från Danmark
och Tyskland, på den svenska borg-
namnsgivningen. Undersökningen är
självfallet inte bara språklig - namn-
beläggen och det övriga urkundsmate-
rialet ger inte tillräckliga svar på mi-
na frågor. Det är nödvändigt att ta del
av arkeologiskt material om de enskil-
da anläggningarna likaväl som att sätta
sig in i de resultat som medeltidshisto-
rikerna kommer fram till.

Med detta lilla bidrag vill jag dels visa
att det kan vara "meningsfullt med ett
fortsatt forskande i resten (resterna)
av dessa anläggningar"(R Ekre i META
2/1981, s 37), dels peka på de möjlig-
heter som tvärvetenskapligt arbete kan
ge. Ännu är inte alla till namnet kända
borgar ens lokaliserade, vilket bli tor-
de göra säkra geografiska jämförelser
svåra. Exempel på ej lokaliserade borg-
gar är Sundsholm, som enligt littera-
turen har legat på okänd plats i N Sand-
sjö socken i Småland, och Forsholm,
som av olika forskare har placerats
både i Östergötland och i Västergötland.
Under medeltiden fanns inom nuvarande
Sveriges gränser fem borgar och befästa
sätesgårdar med namnet Lindholm(en).
Två av dessa ligger på västsvenska om-
råde (se karta i META 2/1981, s 36),
en i Skåne och två i Uppland. Beläggen
för de två sistnämnda fördes av C G

Styffe i Skandinavien under unionstiden
(1911, s 372 f) till Lindholmen i
Orkesta sn, Seminghundra hd. Som S
Rahmqvist har visat (i Personhistorisk
tidskrift 1978) avser de äldsta beläggen
i stället en sätesgård i Björklinge sn,
Norunda hd, där också lämningar efter
Sandbro-ättens andra befästa sätesgård,
Nynäs, finns.

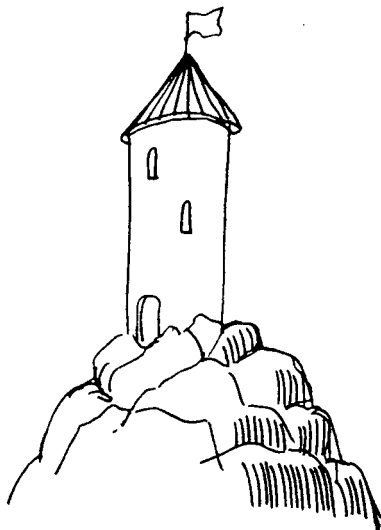
Genom mitt arbete med borg- och sätes-
gårdsnamnen har också jag lokaliserat
en (befäst) sätesgård, nämligen den öst-
götske frälsemannen Torkel Haraldssons
(Gren) AEmpnisholm, omtalad 1393 och
1400. Styffe menade redan i första upp-
lagan av Skandinavien under unionstiden
att AEmpnisholm skulle ha legat vid
Emån i Stranda hd, Kalmar län. Uppgif-
ten har sedan dess kritiklöst godtagits
av forskare inom olika discipliner men
platsen har aldrig återfunnits. Efter en
systematisk genomgång av släkten Grens
gods innehav kunde jag konstatera att
släkten med säkerhet hörde hemma i
Kinda härad. Förleden i sätesgårdsnam-
net AEmpnisholm är sjönämnet Ämmern,
fornsvenskt AEm(p)mir. Vid sjön Äm-
mern i Kinda härad ligger gården Skede-
vid som också innehades av Torkel Ha-
raldsson.

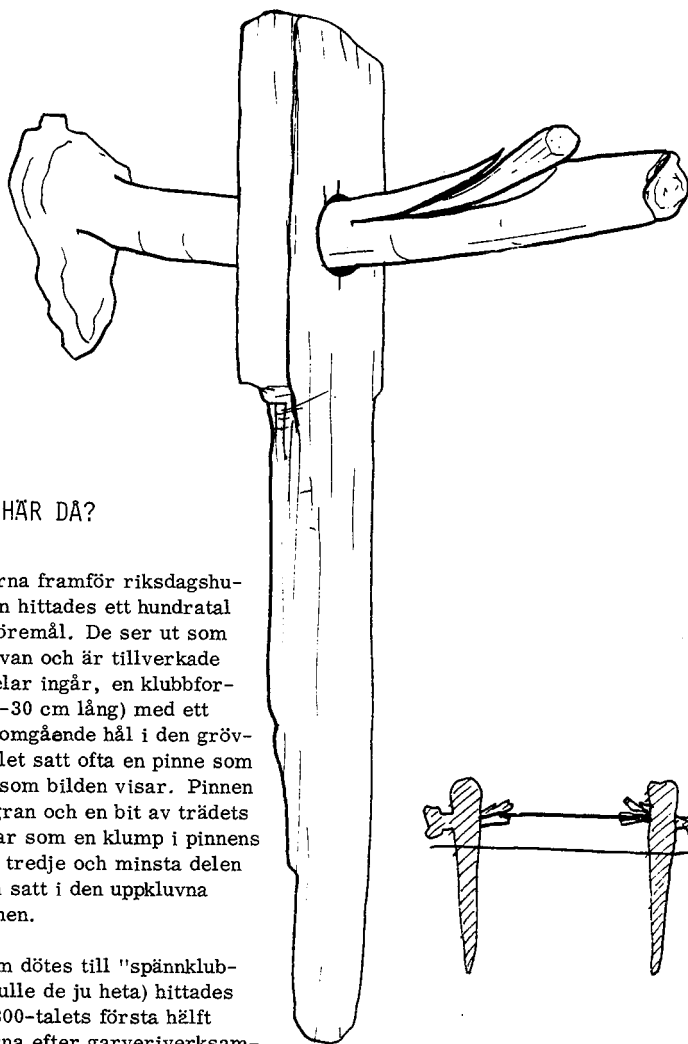
Sommaren 1979 gjorde jag fältstudier
kring Ämmern för att försöka finna en
lämplig borgholme. Mina tidigare forsk-
ningsresultat har visat att de borgar som
har namn på -holm i de flesta fall också
ligger på holmar, idag ofta landfasta.
Fältstudierna hade givetvis föregåtts av
ett intensivt sökande i topografisk och
historisk litteratur, i RAÅs fornläm-
ningsregister, i ATA och på äldre lant-
måterikartor efter uppgifter om lämning-
ar kring Ämmern men utan resultat. In-
tresset vid fältstudierna koncentrerades
snabbt till en numera landfast holme vid
Skedevid i Tjärstads socken, som kallas
Amalie ö på ekonomiska kartan (7F 8i).
Holmen höjer sig idag 10 m över Äm-

merns vattenyta och har branta sidor. Uppe på holmen finns en plåtå som är ca 40 m lång på det längsta stället och ca 30 m bred. Det är med tanke på läget en påfallande rik västlighet (lövträd, däribland ek) på holmen. Upphöjningar och gropar i marken drog till sig blickarna. Eftersom jag inte har några som helst arkeologiska kunskaper kontaktade jag länsmuseet i Linköping och RAÄ för hjälp med fortsatta undersökningar eller åtminstone besiktning på platsen. Någon hjälp var emellertid inte då att räkna med varför jag tog fasta på rådet att själv ta fosfatprover. Proverna skickades till arkeologiska forskningslaboratoriet för analys. Svaret var mycket positivt - det högsta värdet var 544^{PO}. B. Arrhenius skriver i sitt svar att proven har så höga fosfathalter att de "utan tvivel är en indikation på att där funnits en intensiv bebyggelse" (brev 1979-09-07). Längre än så kom jag inte 1979. Förra året publicerades en något förkortad version av mina resultat i Namn och bygd årg 68, under titeln AEmpnisholm. Lokalisering av en medeltida sätesgård. I sommar (1981) har jag med hjälp av arkeologen Jan Eriksson vid länsmuseet i Linköping fått göra en provgrävning på holmen. Resultatet av denna visar tillsammans med fosfatproverna att det inte råder något tvivel om att här har legat en gård av något slag. Enligt min mening har vi återfunnit det medeltida AEmpnisholm. Huset har sannolikt varit av trä, grunden av sten och skorstenarna av tegel. Tegel och brandrester liksom nötkreatursben finns över hela holmen. Vi fann emellertid vid vår grävning inte några daterbara fynd.

Jag hoppas att jag med detta bidrag har visat att också ortnmansforskningen kan vara en vetenskap att räkna med för bl a borgforskare. Om någon är intresserad av att veta mer om mina undersökningar så skriv gärna till Ort-namn och samhälle, Sturegatan 1, 752 23 Uppsala.

Ann-Christin Mattisson

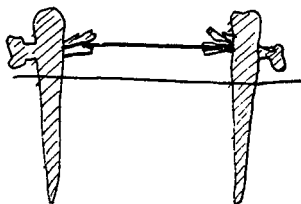

VAD ÄR DET HÄR DA?

Vid grävningarna framför riksdagshuset i Stockholm hittades ett hundratal egendomliga föremål. De ser ut som avbildningen ovan och är tillverkade av trä. Tre delar ingår, en klubbformad träbit (25-30 cm lång) med ett 15-20 mm genomgående hål i den grövre änden. I hålet satt ofta en pinne som var kluven så som bilden visar. Pinnen var oftast av gran och en bit av trädets stam fanns kvar som en klump i pinnens ena ände. Den tredje och minsta delen var en kil som satt i den uppkluvna sprickan i pinnen.

Föremålen som dötes till "spänklubbor" (något skulle de ju heta) hittades i lager från 1300-talets första hälft ovanför resterna efter garveriverksamhet. Den stora mängden "spänklubbor" och de grovt tillyxade formerna tyder på ett stort behov av till funktionen lika föremål. Men vilken funktion och vilken verksamhet har krävt "spänklubbor"? Eventuella svar mottages med tacksamhet.

Anders Ödman

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

- 1 Redaktionellt
- 3 Övergivna by- och gårdstomter - ur ett uppländskt perspektiv (Ronnie Jensen)
- 19 Det medeltida Sverige - en presentation (Sigurd Rahmqvist)
- 22 Individ, samhället och kulturlandskapet - en studie av agrarlandskapet med utgångspunkt från Barknåre by i norra Uppland (Ulf Sporrang)
- 26 "Tenne eftherscriffne vtjord benemd Lingenor haffuer legat i öde i tuhundra år..." (Anders Broberg)
- 30 Österlövsta, en medeltida sockenkyrkogård i nordligaste Uppland (Anders Broberg)
- 32 Vikingatid och medeltid runt det medeltida Malmö
Inledning (Sven Rosborn)
Byområde och bebyggelsekontinuitet (Ingmar Billberg)
Södra Malmöområdet i makroperspektiv (Sven Rosborn)
Fosie i mikroperspektiv (Anders Reisnert)
- 41 Medeltida bytomter - en antikvarisk enkät
- 52 Debatt:
 - 52 Funderingar kring ett nystartat projekt (Sven Rosborn)
 - 55 Den defaitistiske arkæologi (Per Kristian Madsen)
 - 58 Lerbottnar - återigen (Lasse Wallin)
 - 59 Motreplik (Leifh Stenholm)
 - 61 Medeltidsborgar i västsverige - en kommentar (Ingolf Ericsson)
 - 66 Borgforskning och onomastik (Ann-Christin Mattisson)
 - 68 Vad är det här då? (Anders Ödman)

Meta ges ut som medlemstidning av Medeltidsarkeologiska föreningen. Medlemskap i föreningen erhålles genom att medlemsavgiften (för år 1981 35 kr, för år 1982 40 kr) insätts på postgironummer 45 32 11-5. Manusbidrag till tidskriften sänds till Medeltidsarkeologiska föreningen, LUHM, Krafts torg 1, 223 50 Lund.

ISSN 0348-7903